

॥ श्रीमत्सटिप्पणतात्पर्यचंद्रिकाप्रारंभः ॥

मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ प्रकाशः ॥ समस्तगुणसंपूर्णसर्वदोषविवर्जितं ॥ ज्ञानिप्रियतमवदे
निर्वाणगतिहेतवः ॥ पूर्णप्रज्ञपदांभोजपांसवःपांतुनःसदा ॥ २ ॥ विधूतदुर्मतध्वातोविशदीकृतप
॥ ३ ॥ पदवाक्यप्रमाणज्ञानसंप्रदायार्थकोविदान् ॥ व्यासतीर्थमुनीन्सर्वेदुर्वाद्विफणिपक्षिपान्
॥ तात्पर्यचंद्रिकाव्याख्यांविधास्यामियथामति ॥ ५ ॥ तत्त्वप्रकाशिकाव्याख्याव्याजेनाधिसू
अध्यायचतुष्टयोक्तुगुणविशिष्टदेवतानतिरूपं

अस्मद्व्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ अस्पृष्टदोषगृध्रायकल्याणगुणसिधवे ॥

प्रश्मीहयग्रीवायनमः ॥ गुरुराजीयं ॥ सकलगुणपात्रसर्वपैकजैस्सुमतिमुगतिदात्रंष्टुसज्ज्ञाननेत्रं । निखिलज
वदव्यासात्मकलक्षणात् ॥ १ ॥ शुभगुणगगात्रं शुद्धविज्ञाननेत्रं श्रुतिविततचरित्रं श्रुततापपातपत्रं । श्रमजलधिवहित्रं श्रुतिमंतःपवित्रं
कलत्रं ॥ १ ॥ शुभगुणगगात्रं शुद्धविज्ञाननेत्रं श्रुतिविततचरित्रं श्रुततापपातपत्रं । श्रमजलधिवहित्रं श्रुतिमंतःपवित्रं
यत्प्रभववायुद्वौ विद्योतमानायुद्वहिताय । शुद्धयनिर्यमुनिसेविताय । अद्भुताभोनिधयेनमोस्तु ॥ ३ ॥ श्रीमद्वा
यामरदानवाभृतमतिश्रेष्ठहिहृद्भुता । आलोक्याखिलतत्त्वमासकमहाहारा निचाग्रोत्सुधांसोययोगिमहेंद्रसन्निभ
पतिवरं श्रीमज्जग्योक्तिसत्सर्पवेष्टितमध्यमन्सुनिवरं ग्रंथगवर्णेययः । सलोक्याखिलसंनयामृतवरं तत्वादिसदीपिका
॥ निष्कास्याद्भुतखंडनत्रयमुख्याख्यानरत्नोच्चयंदृष्टाकृतिसुतयुक्तरतिपिहितां श्रीव्यासतीर्थभिः । श्रीबुधः । स्वी
यमुतीर्थसदुत्तरः किंनावतीर्णः सहि ॥ ६ ॥ विद्याधीशं चंद्रिकाब्धिविचूर्णीडनविचक्षणं । विद्यागुरं कुलगुरुनौमित

श्रीमद्धनुमद्भूमिमाध्वांगिरामकृष्णवेदव्यास
मुक्तिदं कमलापतिं ॥ १ ॥ शर्वादिसर्वगीव
द्धतिः ॥ यः सज्जनानुजहारजयतीर्थरविंभ
॥ ४ ॥ अस्मदेशिकपादानांप्रणम्यचरणान्
त्रप्रवर्तमानेषु प्रथेषु दुर्गमार्थान्नुगमान्वि

श्रीमद्भुवनमन्त्रीममध्वान्तर्गतमकु

श्रीमद्भुजमद्भिमध्वान्तर्गतमकृष्णवेदव्यासात्मक
निजनिवृत्तित्यदुद्वैकनन्वनवसुचरित्रनौमिलक्ष्मी
श्रयतविबुधमित्रशक्तियोगीन्द्रपौत्रं ॥ २ ॥ विचार
समुशाखदुग्ध(शुद्ध)जलधिमध्वोक्तसत्तर्कदुस्तर्का
जयार्याख्योभवेन्मेमुदे ॥ ४ ॥ वेदव्यासमतपण
सत्तार्यसुचंद्रिकात्तरुवर्यस्तर्कसत्तांडवं ॥ ५ ॥
क्तिरक्षितुमत्रयःप्रतिपदंसम्यग्विशेषार्पकोविद्याधीः

प्र० मंगलविद्वाति ॥ असृष्टेति ॥ असृष्टेति ॥ असृष्टेति ॥ असृष्टेति ॥

लेशोपिनस्पृशतितस्मादिति यावत् । बहुव्रीहेः पदांतत्वेन कवलगंधपदांतत्वाभावात् “अल्पाख्याया” नांधर्माणां सिधुरिव सिधुराश्रय इत्याद्याध्याया सत्त्वादीनां श्रुत्यादौ गुणत्वप्रसिद्धेः मतांतरे दुःखादीनेति ॥ आद्यार्थस्यादौ वाच्यत्वेऽपि द्वितीयार्थस्य हेतुत्वादादावुक्तिः । कल्याणधर्मत्वोपपादकत्वाद्वा दोषनिवृत्तेरादावपेक्षितत्वाद्वा । “तयथायथो” इत्यादेः । भक्तेभ्यो भक्त्युपलक्षितवैराग्यश्रवणमननवृत्तयश्चतुर्थार्थोक्तिः । नमोनम इत्यादराद्विरूपा

चंद्रिका

प्र. प्र.

१ । १

नमो भक्तमुक्तिदायिने शेषशायिने ॥ १ ॥

गु० मेजगद्गुरुं ॥ ७ ॥ निशम्य सकलं शास्त्रं विद्याधीश्वरोः । चंद्रिकायाः प्रकाशार्थे केशवेन प्रकाशयते ॥ ८ ॥ ग्रंथादौ मं तुष्टयप्रतिपाद्यगुणविशिष्टतया परदेवतास्तूयते । तत्र अस्मृष्टदोषगंधयेति गंधपदोपादान्तु एतद्वाच्यं चित्तलेपोद्भवमिति मुखराशेषदोषातिदूरमिति विशेषणतातिदूरमिति पदसिधुरिव सिधुः आश्रय इति आद्याध्यायार्थः । “संज्ञा” शक्तिभिः प्रयोजनिधिरिवेति “ज्ञानेन सूर्य इवे”ति “निखिलपूर्णकारैस्तृतीया समासाश्रयणादत्रापि कल्याणगुणैः सिधुः” इति । “तृतीये” तियोगविभागात्तृतीया तत्पुरुष इति वा ।

मित्यत्र त्यादिशब्दसंग्राहतावच्छेदकधर्मसूचनार्थं ॥ अग्रे अध्यायद्वयार्थकथनरूपटीकाग्रंथक्रमानुरोधेन कल्याणगुणसिद्धि

वैलेशगर्वयो रित्यभिधानात् । यदेष मितिलंबनभवति । कल्याणानां गुणानां गुणलोक्तेः श्रुतद्वयासाय कल्याणसदोषत्वे तस्यायोगात् । विघ्नादिदिसाधनवद्भ्यः मुक्तिदायिन इत्यनेन श्रुन्नारायण इति सूचयति ॥ शेष

लमाचरति ॥ असृष्टेति ॥ अध्यायचोक्तस्तस्यै । असृष्टदोषायेत्यनुक्तत्वाभिप्रायेण । कल्याणानां गुणानां धर्माणां गुणैरर्णः समुद्र इवेति च तत्र तत्र टीका कल्याणत्वेन गुणविशेषणं तु वीर्यादिदेहवद्व्याध्यायार्थोक्त्यनंतरमसृष्टदोषगं

॥ २ ॥

प्र० शायिनइति ॥ १ ॥ प्रतिपाद्यदेवतानत्वासूत्रकर्तुःकृपादृष्टिमात्मन्याशास्ते ॥ शमयन्निति ॥ कृष्णमेघःवेदव्यासाख्यमेघः पुष्पातु ज्ञान भक्त्यादिभिः भवसंतापशान्तिविशिष्टस्वरूपानंदातुभवलक्षणरमणदानेनवा पुष्टं करोतु । तस्यमेघत्वोपपादनं विशेषणद्वयेन । इष्टदेवतात्वाद्व सुदेवसुतःकृष्णोपिग्राह्यः ॥ २ ॥ भाष्यकर्तुरादिगुरोःपादरेणुभ्यःकामांतरयाचते ॥ श्रीमदिति ॥ कथंतेषांपवित्रीकरणशक्ततेत्यतउक्तं ॥ पापेति ॥ भजकानामितिशेषः ॥ ३ ॥ प्राचीनटीकाकर्तृन्नमति ॥ शारदेति ॥ सरस्वत्यावासभूतंवदनाख्यशरत्कालसंबंधिपंकजयेयां ॥

शमयन्भवसंतापंरमयन्साधुचातकान् ॥ कृष्णमेघःकृपादृष्टिवृक्ष्यापुष्पातुमामपि ॥ २ ॥ श्रीमदानंदतीर्थय्य
पादपंकजरेणवः ॥ पवित्रयंतुमानित्यंपापपाटनपंडिताः ॥ ३ ॥ शारदावासवदनशारदांबुरुहान्मुहुः ॥

गु० धायेतिद्वितीयाध्यायार्थोक्तिरुचिता नतुव्यत्यासेन । तथापिदुःखनिवृत्त्यनंतरमेवानंदादिगुणवाप्तिलक्षणोमोक्षइतिफलक्रममनुसृत्य तत्साधनोपासनविषययोर्निर्दोषत्वकल्याणगुणत्वयोःपौर्वापर्यमुचितमितिभावेनायंव्यत्यासइतिश्रेयं । यद्वा द्वितीयाध्यायार्थभूतापिभगवन्निर्दिष्टता विघ्नरूपदोषनिर्हरणायमुक्षुणाप्रथममनुसंधयेतिभावेनटीकाक्रमपरित्यागेनक्रमान्तराश्रयणमिदमितिज्ञातव्यं । भक्तेतितृतीयाध्यायार्थसूचनं । भक्तिशब्दस्यतदुपलक्षितवैराग्यादिसमस्तसाधनपरत्वात् । अत्रच सर्वसाधनाधिकत्वसूचनयभक्तेरेवस्वशब्देनग्रहणं । मुक्तिदायिनइतिफलाध्यायार्थकथनं । ततश्चभक्तेभ्योभक्त्युपलक्षितवैराग्यादिसमस्तसाधनवद्भ्यश्चतुर्विधमोक्षदायिनइत्युक्तंभवति ॥ शेषशायिनइतिपरदेवतायाःशेषरूपमंचस्थत्वकथनेनादृशस्यपरमात्मनःपरमानंदमश्वत्वात्तत्त्वार्थनमविलंबेनोपेक्षितशेषपुरुषार्थसाधनमिति सूचितंभवति ॥ १ ॥ मीमांसाशास्त्रकर्तुर्वीसिष्टकृष्णस्य स्वेष्टदेवतायायादवकृष्णस्य च स्वात्मनिकृपादृष्टिवृष्टिपुष्टिमाशास्ते ॥ शमयन्निति ॥ कृष्णस्यमेघत्वोपपादनायविशेषणद्वयमिदं ॥ साधुचातकानिति ॥ भगवत्येक्षसाधवएवचातकाःतानरमयन्निति कालमेघपेक्षेचातकान्साधुरमयन्नितियोजना ॥ २ ॥ भाष्यकर्तृन्प्रा र्थयते ॥ श्रीमदिति ॥ तेषांपवित्रीकरणशक्तिमुपपादयितुमुक्तं ॥ पापेति ॥ पंडिताः कुशलाः ॥ ३ ॥ आदिटीकाकर्तृन्नमति ॥ शारदेति ॥ शारदायाःसर

प्र० तान् । एतदुपपादयति ॥ सर्वेति ॥ गुरुत्वादबहुवचनं ॥ ४ ॥ व्याख्येयग्रन्थकर्तुर्हृद्यावासंप्राप्यते ॥ मिथ्येति ॥ तस्यतरणिलोपपादकमेतत् ॥ ५ ॥ यतः स्वस्य पारमहंस्यं तस्यगुरोः हृद्यावासमर्थयते ॥ कंसेति ॥ कंसध्वंसी कृष्णः । तस्यपदाख्यांबुजानुरक्तः । परमहंसाश्रमीत्यर्थः ॥ ६ ॥ स्वस्यविद्योपदेष्टृन्नमति ॥ पदेति ॥ इदं गुरुत्वे शक्त्युपपादकं । पदं शब्दशास्त्रं । वाक्यं मीमांसायुग्मं । प्रमाणं तर्कशास्त्रं । बहुवचनंप्राग्वत् ॥ ७ ॥ एवं मंगलनिचयमारचय्य शिष्यमनस्समाधानार्थं चिकीर्षितंप्रतिजानीते ॥ श्रीमदिति ॥ तत्त्वप्रदीप

पद्मनाभमुनीन्वदेसर्वशास्त्रविशारदान् ॥ ४ ॥ मिथ्यासिद्धांतदुध्वांतविध्वंसनविचक्षणः ॥

जयतीर्थस्व्यतरणिर्भासतानो(मे)हृदंबरे ॥ ५ ॥ कंसध्वंसिपदांभोजसंसक्तोहंसपुंगवः ॥

ब्रह्मण्यगुरुराज्ञाख्योवर्ततांममानसे ॥ ६ ॥ पदवाक्यप्रमाणाब्धिविक्रीडनविशारदान् ॥

लक्ष्मीनारायणमुनीन्वदेविद्यागुरुन्मम ॥ ७ ॥ श्रीमद्भाष्यस्यटीकायाजयतीर्थार्थनिर्मिता ॥

गु० स्वत्याज्यावासोयसिन्तच्छारदावासं तच्चतद्वदनंचशारदावासवदनं । तदेवशारदाबुद्धं शरकालसंबन्धिपकज्येषातानित्यर्थः । तस्यैवोपपादनं ॥ सर्वेति ॥ गुरुत्वात्बहुवचनं ॥ ४ ॥ व्याख्येयग्रन्थकर्तुर्हृद्यावासंप्राप्यते ॥ मिथ्येति ॥ एतच्चटीकाकर्तुस्तरणिलोपपादनार्थविशेषणं ॥ ५ ॥ आश्रमगुरोर्हृद्यावासंप्राप्यते ॥ कंसेति ॥ कंसध्वंसीकृष्णः तस्यपदाख्यांबुजानुरक्तः । हंसपुंगवः चतुर्थाश्रमीत्यर्थः ॥ ६ ॥ विद्यागुरुन्त्यममति ॥ पदेति ॥ अत्रपदार्थज्ञानोपायभूतं पद्योतशब्दार्थोपेक्षेनैतद्व्युत्पत्त्या व्याकरणं पदं । वाक्यार्थज्ञानोपायन्यायसमर्पकं प्रमेयमीमांसाशास्त्रं वाक्यं । उद्देशलक्षणविभागपरीक्षाभिः प्रमाणस्वरूपनिर्धारकं प्रमाणमीमांसाशास्त्रं प्रमाणमिति विवेकः ॥ ७ ॥ टीकायाव्याख्येयत्वप्रयोजकं निर्दोषत्वगंभीरत्वादिकं दर्शयेन्नैव चिकीर्षितं निर्दिशति ॥ श्रीमद्भाष्यस्येति ॥

प्र० भ्रांतिरित्यस्य ॥ जयतीर्थेति ॥ या जयतीर्थार्थनिर्मिता तामिमामित्यन्वयः । व्याख्यानेहेतुमाह ॥ गंभीरेति ॥ गंभीर्यं गहनार्थत्वं । निर्मलत्वासांगतार्थवर्णनादिशून्यत्वं ॥ ८ ॥ स्वप्रवृत्तेः फलांतरमाह ॥ सूत्रइति ॥ निरुपपदसूत्रशब्दस्य ब्रह्मसूत्र एव मुख्यत्वात् सूत्रइत्यवादि । एवं भाष्यइत्यपि । अनुभाष्ये अनुव्याख्याने । चशब्दादणुभाष्येच ॥ टीकास्त्विति ॥ त्रिविक्रमपंडिताचार्यकृता तत्त्वप्रदीपाख्या अनुव्याख्यानटीकान्यायमुधा पद्मनाभाचार्यकृता सङ्ख्यायरत्नावलिश्च न्यायविवरणटीकाच तत्त्वप्रकाशिकाचेत्येतामुटीकास्त्वित्यर्थः ॥ ९ ॥ स्वप्रवृत्ते रन्यच्चफलमाह ॥ प्रतिसूत्रमिति ॥ स्वपरपक्षयोर्यथाक्रमं घटनाघटने । विदां कुर्वतु जानंतु । यद्यपि स्वस्येदमित्यर्थे णि कृते स्वशब्दस्य द्वारा दिषुपाठेन “द्वारादीनांचे” तिसूत्रेण वकारात्पूर्वमैजागमेनौकारेसति सौवेति भाव्यं । तथापि स्वस्मैहितमित्यर्थे “प्राक्क्रीताच्छ” इतिच्छप्रत्यये स्वीयेतिसाव्वितिज्ञेयं । चतुर्थस्याद्वितीयपादे “गहादिभ्यश्चे” त्यत्र दुर्घटवृत्तौ तथैवोक्तः ॥ १० ॥ ननु भाष्यव्याख्यानार्थप्रवृत्तस्य भगव

गंभीरानिर्मलाचेमाव्याकरिष्येयथामति ॥ ८ ॥ सूत्रेभाष्येनुभाष्येच सङ्ख्यायविवृतौ तथा । टीकासुचयदस्पष्टं तच्चस्पष्टीकरिष्यते ॥ ९ ॥ प्रतिसूत्रप्रकाशयेते घटनाघटनेमया ॥ स्वीयान्यपक्षयोः सम्यग्विदां कुर्वतुसूरयः ॥ १० ॥

गु० तत्त्वप्रदीपभ्रांतिवारयति ॥ जयतीर्थार्थनिर्मितेति ॥ याजयतीर्थार्थनिर्मिता इमामित्यन्वयः । स्वप्रवृत्तेः प्रयोजनमाह ॥ सूत्रइति ॥ चशब्देणुभाष्यसंग्रहार्थः । टीकासु भाष्यानुव्याख्यानसङ्ख्यायविवृतिटीकासु तत्त्वप्रदीपसङ्ख्यायरत्नावलितत्त्वप्रकाशिकान्यायमुधासु । यद्यप्यभूततद्भावाार्थकच्चिप्रयोगोदेवास्पष्टत्वलाभादस्पष्टमिति पृथगस्पष्टत्वकथनमनर्थकं । तथापि विशिष्टवाचकानां शब्दानां विशेषणवाचकपदसंनिधाने विशेष्यमात्रपरत्वस्य बहुमुख्यलघुषट्पदत्वादवैयर्थ्यमितिज्ञेयं ।

प्र० तोजयतीर्थमुनेःसैवकार्यो किमाद्यपद्येन । मंगलाचरणस-
त्वादित्यतआह ॥ ग्रंथादाविति ॥ तस्यतुष्टत्वंद्व्यतइतिम-

ग्रंथादौम

गु० स्वीयान्येत्यत्रस्वीयश्चान्यस्वीयान्यौ अन्यत्वंचप्रकृतात्स्वीयादित-
नचमंगलेपनिबन्धनस्य नमस्कारांगतया स्वातंत्र्येणवा समाप्त्यननुकूल-
ग्रंथोव्यसनितयाक्रियते किंतु “यावत्कीर्तिर्मुप्याणपुण्यलोकेष्वुगीयेते
वर्तयितुंशक्या । नचाशिक्षिताःशिक्ष्यमंगलंकुर्युः । नचतेषामंगला-
तथाचाहुः “श्रयामिबहुविद्वान्नी”ति । तस्मात्ग्रंथारंभेमंगलाचरणविष-
मिति ॥ तत्कथंशिक्ष्यशिक्षार्थसमंगलेपनिबन्धस्यमंगलाचारत्वकथनमि-
योजनं । मंगलांतरइवइष्टसिद्धयर्थिनाशिक्ष्याणां कर्तव्यत्वबुद्धिसंभवात्
बन्धनेनशिक्ष्यशिक्षायाःसंभावितत्वेप्युत्तरोत्तरेषांग्रंथकाराणामनमस्कारोपा-
वकरणं । उल्लिखंत्यपि केचिद्विशोभाभूदिति । कृतेपिमंगलांतरोविश-
तरानुष्ठानमप्युपपन्नमेव । तथाचटीकायां “शिक्ष्यशिक्षार्थ”मित्यानुषंगि-

ने “अथाविद्ये”ति भाष्यव्याख्यारंभे मांगलिकस्याथेत्यस्यप्रयोक्ष्यमाणतयासिद्ध-

ः । (मंगलमारचय्य)ग्रंथेनिबध्नातीत्यर्थः । मंगलपदोपादानेन तस्यप्रारम्भि-

रमाचरति ॥ शुद्धेति ॥

ग्रंथं ॥ ग्रंथादौमंगलमाचरतीति ॥ नन्वयमंगलेपनिबन्धएव तत्कथंमंगलाचारत्वोक्तिः ।
इदुक्तत्वमितिवाच्यं । समाप्त्यननुकूलस्यापिशिक्ष्यशिक्षार्थतयायुक्तत्वात् । तथाहि नहि
तावद्वर्षसहस्राणिपुण्यलोकेमहीयते”इतिसत्कीर्त्यनुबुत्तये । नचाग्रचरतोतेनसत्कीर्तिरनु-
ग्रंथाध्ययनाध्यापनेभवतः । कदाचित्कस्यचिदंतराविद्वानुत्पादेपिबहुविधोपादात् ।
शिक्ष्यशिक्षैवयुक्ता । वक्ष्यतिचग्रंथकारः “नमस्काराधिकार्यादिग्रथनमूचेनशिक्ष्यशिक्षार्थ”
वेत् अत्रस्वामिनः यद्यप्येवंशिक्ष्यशिक्षार्थतानमस्कारोपनिबन्धस्यसंभवति तथापिनसैवप्र-
नखल्वन्यमंगलकृतग्रंथकारैर्ग्रथादौनिबध्यते । ततश्चप्रचरद्भूषसहस्रशोनमस्कारोपिनि-
बध्दर्शनादवगच्छामोयप्रणामवाचकनमःशब्दादिवत्तदनुमापकालिपेरपिविद्वानुत्पादेद्देशेन
बलीयस्त्वसंभावनायामंगलप्राचुर्यार्थनमस्कारकरणवत्कृतेपिनमस्कारोतदुपनिबन्धरूपमंगला-
योजननिर्देशः । अत्यार्थमपिकृतस्यलोकेऽन्यार्थत्वदर्शनात् । तद्यथाशाल्यर्थकुल्याःप्रणीय-

प्र० तपरिसमास्यादिहेतुत्वात्तदनुष्ठानस्य शिष्टाचारपरंपराप्राप्तत्वेनावश्यकत्वंसूचितं । ग्रंथादवित्युक्त्याच मंगलस्यग्रंथांगत्वंच । भाष्यव्याख्या नरूपंचेदं अतो नानुपयुक्तकथनमित्याह ॥ इदंचेति ॥ यद्वाब्रह्मवंदइत्यनेनैवमंगलस्यचीर्णत्वात्किंविशेषणैःकृत्यमित्याशंक्य व्याख्येयपद्वगत विशेषणकृत्यानीवात्रापिध्येयानीत्याह ॥ इदंचेति ॥ वक्ष्यमाणाध्यायार्थसूचकत्वेनेत्यर्थः । आदिपदेननारायणशब्दान्वाख्यानपरत्ववत्तत्पर्यायब्रह्मशब्दान्वाव्याख्यानपरत्वसूचकत्वेन तस्यैववंदत्वोपपादकत्वेनचेतिग्राह्यं । यद्वा अधिकार्यादिचतुष्टयसूचकत्वेनेत्यर्थः । “तथाह्यादि सूत्रेभगवत” इत्याद्यपद्यव्याख्यासर्वाप्यत्रयथायोगमनुसंधेय इतिभावः । आद्यार्थस्य “गुणैःसर्वैरुदीर्ण”मित्यस्यविवरणं शुद्धेत्यादि ॥ तत्र यदि

इदंचपद्यंभाष्यस्थाद्यश्लोकविवरणरूपत्वात्तद्वदेववक्ष्यमाणादिसूचकत्वेनव्याख्येयं ।

गु० तेताम्यश्चपानीयंपीयतइतिसर्वमनवद्यं । वस्तुतस्तु त्रिविधस्यापिनमस्कारस्यसैद्धांतिकत्वात्सर्वेष्वपिग्रंथेष्वेवादौनमःशब्दादिप्रयोगोवाचिकनमस्कारएव । नत्वसौमं गलोपनिबंधः । अन्यथाकागतिः “अस्पृष्टदोषगंधाये”त्यादिस्तुतिरूपशब्देषु । नहिसोपिस्तुतिरूपमंगलोपनिबंधः । स्तुतिरूपशब्दाप्रतिपादकत्वात् । किंतूत्कर्षप्रतिपादकशब्दत्वेनेतेषामेवस्तुतित्वं । तस्मादेवंजातीयकेषुसर्वग्रंथेषुगुणप्रधानभावेननतिस्तुतिरूपमंगलाचरणमेव । शिष्यशिक्षात्वानुषंगिकेयवपूर्ववत् । तादृशलिपिरचनयानमःशब्दादिरूपनमस्कारज्ञानेनतस्याःसंभवात् । ननुब्रह्मवंदइत्यनेनैवमंगलस्यचीर्णत्वात्किंविशेषणैःकृत्यमित्याशंक्य “नारायणगुणैः”रितिव्याख्येयपद्वगत विशेषणकृत्यानामेवात्रापितत्कृत्यत्वान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ इदंचेति ॥ आद्यश्लोकविवरणरूपत्वादिति ॥ विवरणंचभाष्याद्यश्लोकस्थोगुणशब्देनतार्किकोक्तदुःखादिपरः किंत्वानंददिपरः । दोषशब्दोपिनरागद्वेषमोहपरः किंतुर्चितादिपरः । ज्ञेयशब्दोपिनज्ञेयत्वमात्रपरः घटादिसाधारण्यात् किंतुश्रोतव्यत्वादितुष्टयपरः । गम्यशब्दोपिनमुक्तप्राप्त्यत्वमात्रपरः किंतुवेदसमाधिगम्यत्वपरोपीतिदृष्टव्यं ॥ वक्ष्यमाणं गुणपूर्णत्वनिर्दोषत्वादि । आदिपदेननम्यत्वप्रयो

प्र० शुद्धत्वं दुःखासंभ्रतत्वं तदा चिंतादिदोषदूरमित्यनेन गतार्थमत आह ॥ आनंदादेरिति ॥ द्वितीयार्थस्य “दोषवर्जित” मित्यस्य विवृतिश्चिंतेति ॥ तत्र चिंतासंतापान्ध्यालेपः संगतिश्चिंतातिनिराह ॥ लेप इति ॥ तृतीयार्थस्य “ज्ञेय” मित्यस्य विवृतिः सद्भिरित्यादि ॥ तत्र श्रुत्याश्रयेण न जातयामतिः तथानियतं तद्विषय एव नियमितं यद्व्यानमालोचनात्मकमननं तज्जनितनिरंतरानुस्मृतिरूपज्ञानलक्षणध्यानानादिति आतिनिराह ॥ श्रुतिमतीति ॥ योगउपाय इति ॥ “योगः सन्नहनोपाय”त्यभिधानादिति भावः । नन्वमलनिर्दोषमित्यर्थे श्चित्तेत्यादिना गतार्थमत

आनंदादेः शुद्धत्वं (नाम) सांतत्वसातिशयत्वादिराहित्यं । लेपः पुण्यपापसंबन्धः ।
श्रुतिमती श्रवणमनने । नियतध्यानं स्वयोग्योपासनं ।

गु० जेकेष्टत्वादिपरिग्रहः । तस्यापिशुद्धानंदेत्यादिना सूचितत्वादित्यपि द्रष्टव्यं ॥ आनंदादेः शुद्धत्वं सांतत्वसातिशयत्वादिराहित्यमिति ॥ यद्यप्यत्र आनंदादिरूपे देहोयस्यासावानंदादिदेहः । शुद्धासावानंदादिदेहश्चिंताशुद्धत्वं न तावद्भ्रणो विशेषणं । तस्य दोषातिदूरमित्यनेनैवोक्तत्वात् । नापिशुद्धः आनंदादिरूपो देहोयस्य तिदेहस्य विशेषणं । देहस्यानंदरूपत्वेनैव शुद्धत्वसिद्धेः । तथापि शुद्धः आनंदादिदेहोयस्येति आनंदादेर्गुणस्य विशेषणमुरुत्वादिवत् । तत्रापिशुद्धत्वं न दुःखाद्यमिश्रत्वं तस्य दोषातिदूरमित्यनेनैव सिद्धेः । किंतु सांतत्वादिराहित्यमेव । उरुत्वादि विशेषणज्ञानादेः सर्वविषयत्वादिराहित्याभात्तत्वाभावात् शुद्धत्वस्यानंदादिसर्वविशेषणत्वाश्रयणमिति द्रष्टव्यं । ननु चिंतासंतापलेपस्य चिंतासंतापराहित्योत्पत्त्येव दोषातिदूरमित्यनेनैव सिद्धत्वं सांभाव्यसिद्धत्वालेपपदमनर्थकमित्यतो भवेदेव यद्यत्र लेपश्चिंतासंतापान्ध्यासंबन्धरूपो निवक्षितः स्यात् नचैवं किंतु पुण्यपापादिसंबन्धरूपदोषांतरमेव सदस्यतो न तदार्थक्यमिति भावेन नह ॥ लेपः पुण्यपापसंबन्ध इति ॥ श्रुतिमती श्रवणमनने इति ॥ श्रुतिमतिशब्दान्प्रसिद्धवेदबुद्धिपरो किंतु श्रवणमननपरो । तेन ध्यानशब्दवत्साधनाध्यायाथ सूचकत्वमनयोः पियुक्तमि

प्र० आह ॥ अमलमिति ॥ मायारूपमलरहितं । “निर्विशेषपरब्रह्मे” त्याद्युक्त्या परमतेमायिनएवमदोपास्यत्वात् । यद्वानविद्यतेमलंसंसार-
स्वयंस्मादित्यर्थः । मुमुक्षूपास्यमितिपर्यवसितव्याख्यानं । संसारनिवर्तकस्यैवतदुपास्यत्वादितिभावः । ननुग्रंथादाववश्यकार्यस्यमंगलस्य
कृतत्वात्किं द्वितीयपद्येन । यदि “श्रेयांसिबहुविघ्नानी” तिमंगलांतरस्वकार्यता तदा “व्यासोभवतुमेभूतै” इत्येतावतापूर्तेनविशेषणद्वयमित्यतआह

ज्ञानं साक्षात्कारः । सएवयोगउपायः । अमलं मुमुक्षूपास्यं । नतुपरमतइवमुकुंदाभिधमंदोपास्यं ।

गु० तिभावः । ननुध्यानस्येवश्रवणमननयोरप्यवश्यानुष्ठेयत्वात्तदर्थकनियतपदानर्थक्यमित्यतो न ध्यानस्यनियतत्वमवश्यानुष्ठेयत्वं येनश्रवणादिसाधारण्यस्यात् ।
किंनामस्वयोग्यत्वं तच्चध्यानासाधारणं ध्यानस्येवश्रवणादेःशक्यत्वेप्ययोग्यत्वप्रयुक्तनिषेधाभावादितिभावेनाह ॥ नियतध्यानंस्वयोग्योपासनमिति ॥ ज्ञानं
साक्षात्कारइति ॥ नतुपरोक्षज्ञानं । तस्यध्यानजनकत्वेनतदजन्यत्वादितिभावः । योगशब्दस्यसंबंधार्थत्वैवैयर्थ्यमियाऽर्थतरमाह ॥ सएवयोगउपायइति ॥
तथाचगम्यत्वेपिन ज्ञेयत्वंब्रह्मणोर्गीकार्यं । कर्मादिनापितत्प्राप्तेःश्रुतत्वादित्याशंका निरासार्थमुपायांतरनिरासकतदावश्यकमितिभावः । अमलमित्यस्यनिर्दोषार्थत्वे
“दोषातिदूरमित्यनेनपौनरुक्त्यामित्यतःप्रकारांतरेणव्याचष्टे ॥ अमलं मुमुक्षूपास्यमिति ॥ विशेषणप्रयोजनमाह ॥ नत्विति ॥ वंद्यत्वप्रयोजकविशिष्टत्वलाभायब्रह्म
पदं । गुणवत्त्वेदोषवत्त्वमपिप्सादित्यतोऽमलमिति तदुपपादनं । मुकुंदाभिधमितिभोक्षदत्वोक्त्यावंबन्धनिमित्तेष्टत्वसमर्थनं । वेदांतवेद्यमिति तन्निमित्ताधिकृतत्वकथनं ।
विशेषणचतुष्टयविवरणरूपाणिचापराणिविशेषणानि । विश्वस्योदयमातनोतीत्यादाविव । तथाहि । ब्रह्मशब्दोक्तविशिष्टत्वविवरणं शुद्धेति ॥ तत्रोपपादकामलत्वविवरणं
चिंतेति । अत्रमुखशब्दःस्वार्थिकप्रत्ययांतएवाभिमतः । नतुमत्वर्थप्रत्ययांतः । तथासतिवाचालार्थत्वापत्त्यातत्रमुखत्वालभप्रसंगात् । वेदांतवेद्यमित्युक्ता
धिकृतत्वविवरणं सद्भिर्वैराग्यभक्तीत्यादि । धर्मादिषूभयमित्युक्तत्वात् । गुणवृद्धीइत्यादिवत् वैराग्यभक्तीत्यससाधुत्वं । मुकुंदाभिधमित्युक्तेष्टत्वविवरणंगम्यमि

प्र० ॥ व्याचिख्यासितेति ॥ एतेन सूत्रप्रामाण्यसूचनं विशेषणकृत्यमित्युक्तंभवति । व्याचिख्यासितेत्युक्त्या तत्सूचनमपिनानुपयुक्तमित्याह ॥ ब्रह्मसूत्रेयत्रतत्रैतन्नब्रह्मणोविष्णोःसंबन्धि यद्ब्रह्मश्रुतिजातं तस्ययानिसूत्राणिन्यायनिबन्धानासत्वाक्यानीत्युक्तंभवति । यद्वा ॥ ब्रह्मपरेति ॥

व्याचिख्यासितभाष्यमूलसूत्रप्रामाण्यं सूचयन्मंगळांतरमाचरति ॥ याज्जेति ॥ अत्र यतउदैद्दिद्यादरे
त्यादिनावक्रानुकूल्यं निर्जरैरित्यादिनाश्रोत्रानुकूल्यं याज्ज्यादिनाप्रसंगानुकूल्यंच दर्शयता “वक्तृश्रो
तृप्रसक्तीनां यदाप्तिरनुकूलते”त्यनुव्याख्यानोक्ता सूत्राणां सूचिता । ब्रह्मसूत्रपदेन
ब्रह्मपरश्रुतिव्याख्यानरूपत्वाच्छ्रुतिमूलत्वं न्यायव्युत्पादकत्वाद्युक्तिमूलत्वं च सूचितं ।

[illegible]

प्र० ब्रह्मणःश्रुतिजातसूत्रं तन्निर्णायकन्यायनिबंधनात्मकशास्त्रमित्यर्थः । श्रुतिजातस्यब्रह्मपरत्वंचवास्तवमभिप्रेत्येत्युक्ति-
लब्धोर्थः । ननु भाष्यव्याख्यानेतत्कर्तृप्रसादस्यावश्यकतया तत्प्रणामस्यकार्यत्वेपि नविशेषणकृत्यमित्यतआह ॥ भाष्यस्येति ॥ ध्वांतश-
ब्दिताज्ञाननिवर्तकत्वतापत्रयोन्मूलकत्वरूपफलवत्त्वं गांभीर्यमापाततोप्रातीयमानहृदयत्वं । आदिपदेनामितशब्दितवहर्थत्वग्रहः ॥ प्रणम-
तीति ॥ यद्यपिप्रपद्यइतिप्रपत्तिरेवश्रुता । तथापिनमनादैनवसामवतीतितथोक्तं । धातूनामनेकार्थत्वमुपेत्यवाएवमुक्तं । ध्वांतनिवर्तकत्वाद्य-

भाष्यस्यव्याख्येयत्वप्रयोजकंसफलत्वगंभीरत्वादि दर्शयन्भाष्यकृतंप्रणमति ॥

गु० त्रेणानतिप्रसंगसंभवे“श्रेमुचादीना”मित्यतःशेग्रहणानुवृत्तेस्तदर्थतयाऽनपेक्षितत्वेननुमंसंभवादितिगुरवः ॥ मूलेकपालवदिति ॥ यद्यपिकृपेरालुचप्रत्ययोनविहि-
तः“स्पृहिगृही”त्यादिनास्पृह्यादिभ्यएवतत्स्मरणत् । तथापिस्पृह्यादिभ्योलुशमात्रविधानेनैवस्पृहयालुरित्यादिरूपसिद्ध्यालुज्विधानसामर्थ्यात्कृपेरपितत्सिद्धिः । न
चालुज्विधौ“अयामंताल्वाय्येत्विष्णुष्वि”तिणेरयादेशात्तत्तत्सिद्धवपिलुश्विधौकथंस्पृहयालुरितिरूपसिद्धिरितिवाच्यं । स्पृहेर्लुशितस्याशित्वेन“तिङ्शित्सार्वाधातुक”
मितिसार्वाधातुकतया“कर्तरिश्वि”तिशपि“सार्वाधातुकार्वाधातुकयो”रितिगुणे अयादेशे “अतोदीर्घोयजी”तिदीर्घतायांचसत्यां स्पृहयालुरितिरूपसिद्धेरप्रत्यहृत्वात् ।
सत्यप्येवंलुश्विविधानमात्रेणापिविवक्षितसिद्ध्यालुचकरणमन्यत्रापियथासादित्यसार्थसन्नापकं । तथाच तद्वलात्कृपेरालुचिकृगलुशब्दनिष्पत्तिरप्रत्यहूव । अत-
एवकौमुद्यां“हरेकृपालोनपाही”त्युक्तं । ननुचनलुश्विधौविवक्षितसिद्धिः । लुश्विधौलकारस्येत्संज्ञाप्रसंगात् । स्पृहयालुरितिदीर्घानुपपत्तेश्च । तिङ्गीत्य-
नुवृत्त्यातिङ्गियन्निपरतएव “अतोदीर्घोयजी”त्यनेनदीर्घविधानात् । श्रद्धालुश्चनसिध्येत् । श्रद्धार्वाद्धाधातोर्लुशिशपि तस्यजुहोत्यादित्वाच्छ्रुमावे “श्लाविति
द्विर्भावे”“ह्रस्व”इति ह्रस्वेच“श्राभ्यस्तयोरान्त”इत्यालोपचश्रद्धलुरितिप्रसंगात् । अतोऽलुश्विधौस्पृहयालुरित्यादिविवक्षितरूपसिद्धिप्रसक्त्यातत्तिसिद्धश्चमेवा-

प्र० विशेषैकथंजितत्वमतआह ॥ वैकर्तनेति ॥ स्वांतेति ॥ भाष्यस्यतुशक्तत्वाद्विशेषइतिभावः । उभयत्रादिपदेनचंद्रचंद्रिकायास्तापत्रयान्मूलनेअशक्तत्वात्समुद्रस्यचामितत्वाभावादितिग्राह्यं । यद्वा काकोलूकवनपरस्परंयुद्धलब्धजयाभावात्कथंतेनजितत्वंतेषामित्यतआह ॥ वैकर्तनेति ॥ एवकारेणलौकिकंजयप्रत्याह । वाचोविशुद्धिसिद्ध्यर्थमित्यत्र वाचःकर्तुरश्रवणाद्गुरोरित्यस्यैवात्रायन्वयगुरोर्वाचोविशुद्धिसिद्ध्यर्थगुरोर्गिरःमिथःसंगम्यंते इत्यस्यायोगाद्गिरांसंगतत्वाभ्यांसंगतिकरणसंभवाच्चेत्याशंक्य दृष्टांतंशंस्फुटीकुवन्नपेक्षितपूत्योत्तरार्धेद्वधाव्या

^{१।३} स्वांतेति ॥ वैकर्तनांशुव्रजादेःस्वांतंघ्वांतनिर्कृतनादावशक्तत्वादेवभाष्येणजितत्वं ।

गु० लुच्करणसार्थक्यान्नतद्व्यथानुपपत्त्याऽन्यत्राप्यालुच्प्रत्ययविधायकत्वमस्येतिचत् उच्यते लुग्निविधावपियादित्वादित्संज्ञाभावोपपत्तेः । यकारश्चलुप्तनिर्दिष्टःक्रियते । प्रयोजनाभावाद्वातत्संज्ञाभावः । नह्यत्रलित्स्वरप्रत्ययस्वरयोर्विशेषोस्ति । उभयत्र “एकादेशउदात्तेनोदात्त”इत्युदात्तस्वरसमावात् । नापिस्पृह्यालुरितिदीर्घानुपपत्तिरितिदीर्घोदोषः । “अतोदीर्घोयजी”त्यत्र“तुरत्तुश्म्यभःसार्वधातुक”इत्यतःसार्वधातुकग्रहणस्यैवानुवृत्त्यातिङ्ग्रहणानुवृत्तेः । नाप्यन्योदोषः । अनेकार्थत्वाद्वातूनामत्रविषयेदधात्यर्थवर्तमानस्यधेटोभविष्यति । नचशिदाश्रयोशितोत्थात्वप्रतिषेधात्तदनुपपत्तिः । एवंतीर्हिश्चद्वा आ श्रद्धेत्याकारप्रक्षेपदात्वमविष्यति । अथवा दधातरेव “संज्ञापूर्वकोविधिरनित्य”इतिनर्द्धवचनंप्रवर्तिष्यते । ततश्चलुग्निविधौनैवोपपत्तावेवमपिज्ञानार्थमालुज्विधीयते । एतत्तज्ञापयति यत्रालुचैवैरूपसिद्धिस्ततोऽप्ययंभवतीतिकृपेरप्यालुच्प्रत्ययइति । यद्यपि“संज्ञापूर्वकोविधिरनित्य”इत्येतद्भाष्येनोक्तं तथापिप्रयोगबाहुल्यादुक्तं । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं गीताभाष्यटीकायां“व्याकरणान्तरादवगंतव्य”इति । व्याकरणस्य“स्पृहगृही”त्यादेरांतरलुशमभिधायआलुचूकरणसामर्थ्यतस्मादित्यर्थः । केचित्तुदयालवइत्येवात्र पाठः अतोनेक्तशंकासमाधानयोरवसरइत्याहुः ॥ मूलैरप्याद्विरिति ॥ यदत्राप्यापाभिरितिप्राप्नोति स्थ्याद्विरित्यपशब्दइतिकेनचिदुक्तं तदसत् । समासां

प्र० चष्टे ॥ गंगासंगेनेति ॥ रथ्याद्भिरिति ॥ “द्वित्रिभ्यांपादन्मूर्धस्वि”तिनिर्देशाज्ज्ञापकात् “ऋक्पूरब्धूःपथामानक्ष”इतिसमासांतोऽनित्य

गंगासंगेनयथारथ्याद्भिर्नैर्मल्यंलभ्यते तथामदीयायावाचो विशुद्धिसिद्ध्यर्थं
गुरोर्गिरिमदीयायावाचा संगम्यते व्याख्यानव्याख्येयभावेनसंबध्यंतइत्यर्थः ।

गु० तविधेरनित्यत्वेनतदप्रसंगात् । तदनित्यत्वंचशोभनाआपोयस्मिन्सरसीतिस्रपृथ्वादौ“ऋक्पूरब्धूःपथामानक्ष”इतिसमासांताकारस्याभावादेवावसीयते । सतिहि
समांतस्यनित्यत्वेतत्रापिसमासांताकारप्रसंगेस्वपमितिप्रसंगात् । तथाचोक्तंप्रसादकृता“ऋक्पूरब्धूःपथामानक्ष”इतिसमासांतस्तुनभवति । तस्यानित्यत्वा”दिति ।
अथनपूजनादितिनिषेधादेवतत्रसमासांताकारप्रसर्त्तेनतस्यानित्यतायामिदंज्ञापकं । अतएव अनित्यत्वादितिप्राचोक्तःपरिहारःप्रामादिकएवास्थेयइतिचेत्सत्यं ।
तथापिबह्वृषीबह्वृषीत्यादौकाशिकोदाहृतेसमासांताकारस्यानिवारणात् । तत्रापूजनार्थतया“नपूजनादि”तिनिषेधाप्रसंगात् । ततश्चसमासांतविधेरनित्यत्वा
देवतदभावइतिवक्तव्यं । उक्तंचशेषीकृता“समासांतविधेरनित्यत्वान्नसकृत”इति । तथा“स्मिगपूतवीणांजोध्वकुक्षिसीरनामनामचे”त्यध्वग्रहणं । तद्धिअपाद
ध्वनःअपादित्यनुवर्तमानेअपादुत्तरस्याध्वशब्दस्यांतोदात्तत्वंयथास्यादितिक्रियते । यदिचनित्यःसमासांतःस्यात् तदा“उपसर्गाद्ध्वन”इतिटचिकृते चित्वादंतो
दात्तत्वंसिद्धमित्यध्वग्रहणंनकुर्यात् । कृतंचातोज्ञापकमस्तीयंपरिभाषासमासांतविधिरनित्यइति । तथाभाष्ये“द्वित्रिभ्यांपादन्मूर्धसुबहुव्रीहा”वितिसूत्रे अकृतसमासां
तस्यमूर्धशब्दस्योपादानंलिंगं । अनित्योहिसमासांतोयथास्यादिति । पादन्निर्ति“पादसलोपोहस्त्यादिभ्यः”“वयसिदंतस्यदटु”इतिसमासांतोनिर्दिष्टसथामूर्धशब्दोपि
“द्वित्रिभ्यांषमूर्ध”इतिसमासांते मूर्धेष्वातिनिर्दिष्टःस्यात् । तथाचाकृतः । सचसमासांतविधेरनित्यत्वंज्ञापयति । तेनद्विमूर्धात्रिमूर्धेत्युदात्तत्वंभवति । तस्मात्स
मासांतविधेरनित्यत्वेपितन्नित्यत्वभ्रममात्रमूलकमेवपरस्परव्यापाभिरितिरूपप्रसंजनमितिदिक् । टीकायांचइत्येतत् सन्निधानाद्गुरोर्वाक्प्रमितिमाति । तच्चायुक्तं ।
तस्याःखतःशुद्धत्वेनतद्विशुद्ध्यर्थत्वस्यायोगादित्यतस्तत् योग्यतयाटीकाकृद्वाक्यपरमित्याह ॥ मदीयायावाचइति ॥ अत्रमदीयावाचेत्यपिपूरणीयंभवतीत्यप

प्र० इतिभावः ॥ यद्वेति ॥ मदीयथावाचेलानुकर्षः । अस्मिन्पक्षेवाचोर्गीर्भिः संगतिरार्थिकीतिनदृष्टानानुगुण्यं । नन्वथाविद्येतानाशब्देन मंगलार्थः । तस्यकृतत्वात् । नाव्यान्तर्त्यार्थः । कस्याप्यर्थस्यपूर्वभाष्येअप्रकृतत्वात् । भाष्यकृतनमनस्यटीकाकृतव्याख्याप्रतिज्ञानन्तर्त्यार्थो गत् । नाप्यारंभार्थः । आरभ्यतइत्यनुक्त्वापि आरब्धेइमनेनारब्धमितिज्ञातुंशक्यत्वात् । व्याकुर्वेइत्युक्त्यैवव्याख्याप्राारभ्यतइत्यस्याभाच्च । प्रमादार्थत्वशंकानवकाशाच्च व्यर्थइत्यतआह ॥ अथाविद्येतीति ॥ यद्यपिप्रतिग्रन्थव्याख्यानमारभ्यतइत्यनुक्त्वापि तस्मिन्नारब्धेऽनेनप्रतिग्रन्थव्याख्यानारब्धेतिज्ञातुंशक्यं तथापिशिष्यमनस्समाधानार्थं प्रतिग्रन्थव्याख्यानमारभ्यतइतिवक्तुं अथशब्दः प्रायोजीतिध्येयं ।

यद्वा गुरोर्गीरः परस्परसंगम्यन्ते संबद्धतयाप्रकाश्यंतइत्यर्थः ॥ अथाविद्येति ॥ प्रतिग्रन्थव्याख्याप्राारंभार्थोअशब्दः ॥

गु० रितोषादाह ॥ यद्वेति ॥ “अथाविद्यापटले”तिटीकायामथशब्देनमंगलार्थः । मंगलानामनुष्ठितत्वात् । नाप्यान्तर्त्यार्थः । आचार्यकर्तृकनमस्कारादिग्रन्थनस्य टीकाकारीव्याख्यानप्रतिज्ञानादान्तर्त्यासंभवात् नापिभाष्यव्याख्याप्राारंभार्थः । “शुद्धे”त्यादिनैवतस्यारंभात् । यदहं “भाष्यस्याद्यश्लोकविवरणरूपत्वा”दिति ॥ नापिप्रतीकग्रहणपूर्वकव्याख्यानप्राारंभार्थः । “व्याकुर्वे”इत्यनेनैवतस्मिद्धेः । नचगंगासंगेनेत्यनेनव्यवधानानुपनप्रतिज्ञानमावश्यकं । तस्यतच्छेषतयाव्यवधायकत्वाभावात् । “व्याकुर्वे”इतिलङमिप्रेतवर्तमानसामीप्यस्याभावाच्च । तस्मादनर्थकोअशब्दइत्यतः “अथयदसंदिग्धमप्रयोजनंचनतत्प्रेक्षावत्प्रतिपित्तागोचर”इति सांकरभाष्यावतारिकारूपमामतिग्रन्थस्याशब्दस्यप्रतिग्रन्थव्याख्याप्राारंभात्त्वेनकल्पयतारव्याख्यानदर्शनादत्रापिप्रतिग्रन्थव्याख्या ॥ प्रतिग्रन्थेति ॥ यद्यपिप्रतिग्रन्थव्याख्याप्राारभ्यतइत्यनुक्त्वापि तस्मिन्नारब्धेऽनेनप्रतिग्रन्थव्याख्याप्राारब्धेत्यवगतुंशक्यं तथापिश्रोतॄणांश्रद्धेयत्वप्रतिपत्त्यर्थतदुक्तिः । दृश्यंते

प्र० ननु भाष्यस्याखिलफलसाधनतासिद्धिः कथं नमस्कारमात्रात्त्यादित्यत आह ॥ समंगलस्येति ॥ अतः शब्देनोक्तत्वात् कथं सूचनमित्यत आह ॥ भगवत इति ॥ ननु भाष्ये आदौ वैक्ष्यमाणार्थकथनस्य श्रोतुं बुद्ध्यानुकूल्यरूपफलवत्त्वेऽपि नारायणशब्दव्याख्यानस्य न किंचित्फलमत

^{११३} फलसाधनतासिद्ध्यर्थमिति ॥ समंगलस्यैव सफलत्वादिति भावः ॥ भगवतः प्रसस्त्यापुरुषार्थो भवतीति सूचित इति ॥ भगवत्प्रसादस्य मोक्षहेतुत्वे अतः शब्देन संक्षिप्योक्त इत्यर्थः ॥ विशिष्टगुणानप्याचष्ट इति ॥ नारायणशब्दस्य विशिष्टगुणवाचकत्वप्रदर्शनं च तस्य ब्रह्मशब्दसमानार्थकत्वात् । शास्त्रार्थवाच

गु० हितदर्थमेव लोकेऽप्यासाः किंचिदहं वदित्वा मीत्युक्तत्वापि हितमुपदिशतीति भावः । अथ नस्य “नमस्काराधिकार्यादिग्रथनसूचने शिष्यशिक्षार्थ” मित्युत्तरग्रंथे शिष्यशिक्षार्थताया वैक्ष्यमाणत्वेन फलसाधनतासिद्ध्यादिफलकत्वाभावात् कैवल्यद्वयखिलफलसाधनतासिद्ध्यर्थत्वं च यनुपपत्तिरित्यत आह ॥ समंगलस्येति ॥ नन्वतः शब्देन भगवत्प्रसादस्य मोक्षहेतुतायाः वचनवृत्त्या प्रतिपादनादर्थिकत्वप्रतिपादकटीकास्थसूचितपदानुपपत्तिरित्यतस्तदभिप्रायमाह ॥ संक्षिप्योक्तिरेवात्र सूचनमित्यभिप्रेतमिति भावः । ननु भाष्ये आदौ वैक्ष्यमाणार्थकथनस्य श्रोतुं बुद्ध्यानुकूल्यरूपफलवत्त्वादुपपत्तावपि नारायणशब्दव्याख्यानस्य निष्प्रयोजनत्वाच्च तदुपपत्तिरित्यतस्तत्प्रयोजनमाह ॥ नारायणशब्दस्य विशिष्टगुणवाचकत्वप्रदर्शनं चेति ॥ सर्वगुणोदीर्णत्वादिदोषत्वज्ञेयत्वगम्यत्वरूपविशिष्टगुणवाचकत्वप्रदर्शनं चेत्यर्थः । एतच्च “नारायण एव शास्त्रार्थ इति दर्शयितु” मित्युत्तरेण संबध्यते । कथं विशिष्टगुणवाचकत्वप्रदर्शनेन नारायणस्य शास्त्रार्थता सिद्धिरित्यत उक्तं ॥ ब्रह्मशब्दसमानार्थत्वादिति ॥ तथा च नारायणशब्दस्य विशिष्टगुणवाचकत्वेन तद्वाचकब्रह्मशब्दसमानार्थत्वात् ब्रह्मणश्च शास्त्रार्थत्वात् नारायणस्यापि शास्त्रार्थत्वेनाधि कृतत्वाद्युक्तं न मन्यत्वापि मिति भावः । ननु च गुणोदीर्णत्वमात्रस्य नारायणशब्दार्थत्वकथनेन अपि तदर्थकब्रह्मशब्दसमानार्थत्वासिद्धिसंभवादुपपत्तिरित्यत उक्तं नम

प्र० आह ॥ विशिष्टेति ॥ नरीयतेऽनेनैतन्नडप्रत्ययेकृते नरमितिस्यात् नरमितिकथं अतआह ॥ नरीयतइतीति ॥ औणादिकेडप्रत्यये टि लोपेच नरमितिभवति अतः “प्रज्ञादिभ्यश्चे”ति स्वार्थिकेऽणप्रत्यये “तद्धितेष्वाचामादे”रित्यादिवृद्धौ “अस्येतिचे”त्यकारलोपे वक्ष्यमाणरी

कत्वाच्चनारायणएवशास्त्रार्थइतिदर्शयितुं ॥ नरीयतइति ॥ ननुपपदात् रीडक्षयइत्यस्मा
द्धातोः करणेडप्रत्यये प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽणप्रत्ययेचकृते नरमितिरूपसिद्धिरितिद्रष्टव्यं ।

गु० नुपयुक्तमेवापन्नमित्यतउक्तं ॥ शास्त्रार्थवाचकत्वाच्चेति ॥ तथाचगुणचतुष्टयस्याध्यायचतुष्टयप्रतिपाद्यत्वाच्चनारायणशब्दस्यगुणचतुष्टयाभिधायकत्वान्नारायणस्यशास्त्रार्थत्वसिद्धिरितिभावः । यद्वाब्रह्मशब्दसमानार्थत्वाच्चनारायणशब्दस्य ब्रह्मणःशास्त्रप्रतिपाद्यत्वाच्चनारायणस्यशास्त्रप्रतिपाद्यत्वमित्युक्तौपरंपराभवतीत्यपरितोषादाह ॥ शास्त्रार्थेति ॥ शास्त्रार्थभूतगुणोदीर्णत्वनिर्दुषत्वादितिपादकत्वेनारायणशब्दस्यदर्शितेसाक्षाच्चनारायणएवशास्त्रप्रतिपाद्यइतिसिद्ध्यतीतिभावः । अत्रदर्शयितुमित्यतःपरंतोयुक्तंब्रह्ममीमांसाशास्त्रव्याख्यानावसरतन्मनमितिशेषोध्यः । तेनब्रह्ममीमांसाशास्त्रेब्रह्मणएवाधिकृतत्वेननम्यत्वात्तत्परित्यागेननारायणवदंननयुक्तमितिचोद्यानवकाशइतिध्येयं ॥ ननुपपदादिति ॥ डप्रकरणे“अव्येष्वपिदृश्यत”इत्यापिशब्दस्यप्रागुक्तोपपदकर्तृकारकादिसवोपाधिव्यभिचारार्थत्वादितिभावः । नन्वेवंनरीयतेऽनेनेति करणेडप्रत्यये ङित्वाङ्लोपे नरमित्येवस्यात् नरमितितुक्थमित्यतआह ॥ प्रज्ञादित्वादिति ॥ “प्रज्ञाश्रद्धार्चाम्योण”इतिमूत्रेप्रज्ञास्यास्तीत्यर्थमत्वर्थीयणप्रत्ययविधानेनप्राज्ञइतिरूपोपपादनेपि“प्रज्ञादिभ्यश्चे”तिमूत्रेप्रजनतीतिप्रज्ञासएवप्राज्ञइतिस्वार्थेऽणप्रत्ययविधानात्प्राज्ञादित्वाच्चनारशब्दस्यनरमेवनरमितिस्वार्थेऽणप्रत्ययेकृते“तद्धितेष्वाचामादे”रित्यादिवृद्धौ“अस्येतिचे”त्यकारलोपेनरमितिरूपसिद्धिरितिभावः । ज्ञानस्यबंधनिवृत्त्यर्थत्वेनमोक्षमुखीति

प्र० त्यानलोपाभावेच नारमितिसिद्धमित्यर्थः । अरमणंरमणाभावइतिभ्रान्तिनिराह ॥ अरमणमिति ॥ नारमित्यनेनकथंनिर्दोषवेदोत्पन्नत्वस्य लाभइत्यतआह ॥ निर्दोषेति ॥ नविद्यंतेअराःदोषाःनिरर्थकत्वादयोयस्यसोयनारोवेदः ततोऽणि यस्येतिलोपेनारमितिसिद्धं । संबंधश्चजन्यजनकभावइतिभावः । ननु नारशब्दात् “वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्ध”मिति वृद्धसंज्ञायां “वृद्धाच्छ” इतिच्छप्रत्यये नारीयमितिभाव्यं कथं नारमिति । सत्यं । “वानामधेयस्यवृद्धसंज्ञे”तिवा “ओर्गुणः” इत्यत्रगुणग्रहणेनज्ञापनात्संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिवा नारमितिसाधु । अतएवतृतीयस्य द्वितीयेपादे “स्पृहिगृहिपतिदयी” तिसूत्रे श्रद्धालुरित्यत्रश्लावितिद्विवचनमाशंक्य संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिद्विवचननेत्युक्तं

अरमणंदुःखं ॥ निर्दोषवेदोत्पन्नत्वादिति ॥ निर्दोषवेदवाचका

न्नारशब्दात्तस्येदमित्यणिकृते नारशब्दो वेदजन्यज्ञानवाचीतिभावः ॥

गु० शयार्थत्वाभावादरमणशब्दोनसुखाभावार्थइत्याह ॥ अरमणंदुःखमिति ॥ कथंनारशब्देनवेदजन्यज्ञानस्यलाभः येनतस्यतद्वाचित्वंस्यादित्यतआह ॥ निर्दोषेति ॥ नविद्यंतेअरादोषास्यसोयनारोवेदः ततोवेदवाचकान्नारशब्दान्नारस्येदंनारमित्यर्थेऽणिकृते “यस्येतिचे” त्यकारलोपेनारमितिरूपसिद्धिः । “तस्येद”मिति सूत्रेणसंबंधसामान्येऽणोविहितत्वेपियोग्यत्वात्सामान्यस्यविशेषपर्यवसानमभिप्रेत्यतज्जन्येत्युक्तं । नचनारशब्दात् “वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्ध”मिति वृद्धसंज्ञायां “वृद्धाच्छ” इतिच्छप्रत्ययेनारीयमितिभवितव्यं । तत्कथमणप्रत्ययाश्रयणेननारमितिरूपसिद्धेदितिवाच्यं । “वानामधेयस्ये”ति वृद्धसंज्ञायाःवैकल्पिकत्वेननारीयंनारमितिरूपद्वयस्याप्युपपन्नत्वात् “ओर्गुणः” इत्यत्रगुणग्रहणेनसंज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वज्ञापनाच्चतदुपपत्तिः । अतएव “स्पृहिगृही” तिसूत्रेश्रद्धालुरित्यत्रश्लावितिद्वि

प्र० मंजरी । ननु अरायणोनेत्यादिव्युत्पत्तौ नवोनलोपे नुटिचसति अनरायणेतिभाव्यमित्याशङ्कयोक्तमूले नगनाकादिवदिति । तत्राक्षिपति ॥ नन्विति ॥ नभ्राणनपान्नवेदानासत्यानमुचिन्कुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषुप्रकृत्ये” तिसूत्रेण नाकशब्दस्य “नगोप्राणिष्वन्यतरस्या”

^{३१०}
नगनाकादि(शब्द)वदिति ॥ ननु नभ्राणनपादित्यादिसूत्राभ्यांनानकनगशब्दयोर्नलोपाभावउक्तः

गु० र्वचनमाशङ्क्यसंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिद्विवचननेत्युक्तंपदमंजरीमितिध्ययं ॥ नभ्राणनपादित्यादिसूत्राभ्यामिति ॥ अत्रनभ्राणपादित्येकेदेशेनसमग्रसूत्रोपलक्षणात् आदिशब्देन“नगोप्राणिष्वन्यतरस्या”मित्यस्यसंग्रहात् सूत्राभ्यामित्युक्तं । ततश्च“नभ्राणनपान्नवेदानासत्यानमुचिन्कुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषुप्रकृत्ये”तिसूत्रेणनाकशब्दे“नगोप्राणिष्वन्यतरस्या”मितिसूत्रेण नगशब्दे नलोपाभावोनिपात्यतइत्यर्थः । आदिपदेनप्रभृत्यर्थकेनशिष्टसंपूर्णसूत्रपरिग्रहः । केवलसूत्रपदेनच“नगोप्राणिष्वन्यतरस्या”मितिसूत्रपरिग्रहः । तथाच“नभ्राणनपादित्यादिसूत्राभ्या”मित्युक्तमुपपन्नमित्यग्राहुः ॥ कथंनदृष्टांतीकरणाभििति ॥ यद्यप्युदाहृतसूत्राभ्यामिह्नलोपाभावस्यानुक्तत्वादेवतदृष्टांतीकरणमुपपद्यते । प्रत्युततत्सूत्रेणहनलोपाभावोक्तौ अत्रनभ्राणपादित्यादिनानलोपाभावः इत्येववक्तुंशक्यत्वात् येनसूत्रेणनलोपाभावोविधीयतेतस्यैकस्यैवोदाहरणसंभवाच्चनगनाकादिशब्दवदितिदृष्टांतीकरणमेवानुपपन्नंप्रसज्यते । किंचयदिनलोपाभावएवदृष्टांतः तर्हिनाकादिशब्दवदित्येतावतैवपूतैर्वैकल्पिकनलोपाभाववन्नगशब्दोदाहरणव्यर्थं नभ्राडित्यस्यैवदृष्टांतत्वसंभवे नाकशब्दोदाहरणंचव्यर्थं । तस्मादलाक्षणिकडप्रत्ययप्रदर्शनार्थनगशब्दस्य नित्यनलोपाभावस्यतत्प्रयुक्तोडभावस्यनारमणयेनेत्यादिव्युत्पत्तेश्चप्रदर्शनयनाकशब्दस्य अराश्रयोर्नभवतीतिप्रदर्शनायादिशब्देननासत्यादिशब्दस्यचग्रहणमित्यंगीकार्यं । तथाचोदाहृतसूत्राभ्यामत्रडप्रत्ययनलोपाभावानुक्तावपियथाकर्थाचिदुप्रात्ययनलोपाभावादिव्युत्पादनयनगनाकादिशब्दवदितिदृष्टांतीकरणयुक्तमेव । तथाचोक्तंन्यासेरुडिशब्दादित्यथाकर्थांचिद्व्याघादिति । तथापिडप्रत्ययेसाधकस्योभयत्रसाम्येनतस्यदृष्टांतत्वसंभवेपिनलोपाभाव

ग्र० मिति सूत्रेण नगशब्दस्य नलोपाभावो निपातित इत्यर्थः । नगनाकादौ यथासौत्रत्वात् साधुत्वमेव मिहापिसौत्रत्वादेव समाधानमिति टीकाशय इत्यभिप्रेत्य सौत्रत्वप्रकारं दर्शयति ॥ मैवमित्यादिना ॥ स्त्रीशब्दात् हिताद्यर्थे तद्धिते “स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्बो भवनादि” तिनञ्प्रत्यये स्त्री नञ्

नारायणशब्दे तु नेतिकथं तद्धृष्टांतीकरणमिति चेन्मैवं । स्त्रैणार्थ इत्यत्र “स्त्रीपुंसाभ्या” मित्यादिना विहितस्य नञो नलोपाभावात् “नलोपो नञ” इति सूत्रे “रात्रेः कृतिविभाषे” त्यतोऽनुवृत्ताया विभाषाया

गु० साधकसूत्रद्वयस्येहाग्रद्वयसाधकांतरस्याभावेन कथंचिदपि नलोपाभावस्य व्युत्पादयितुमशक्यतया कथं तद्धृष्टांतीकरणमित्यत्र तात्पर्यमित्यवधेयं । अत्र नञ्ब्राह्मणद्विषु नारायणशब्दोऽप्युपसंख्येय इति सुघोक्तरीत्या समाधानेन सत्येव स्वयं समाधानांतरमाह ॥ मैवमिति ॥ स्त्रैणार्थ इत्यत्रेति ॥ स्त्रिया अयं स्त्रैणः “स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्बो भवना” दित्यत्र “धान्यानां भवने क्षेत्रे खञि” तिवक्ष्यमाण भवनसंशब्दात् प्राग्येऽर्थस्तेषु स्त्रीशब्दान्नो विहितत्वात् तस्येदमित्यर्थस्य ततः प्राचीनत्वात् । स्त्रीशब्दादिदमर्थे नञ्प्रत्यये अित्वादादिद्विद्वौ णत्वे च स्त्रैणशब्दनिष्पत्तिः । ततः सचासावर्थश्चैत्यर्थशब्देन समासे स्त्रैणार्थ इति भवति । अत्र “नलोपो नञ” इत्येतत्प्रसक्त्यर्थमर्थपदं गृहीतं । अन्यथा “नलोपो नञ” इति सूत्रे “अलुगुत्तरपद” इत्यत उत्तरपद इत्यस्यानुवृत्तेरुत्तरपदस्यापरत्वादेव नलोपाप्रसक्त्या विभाषा कथनौचित्यप्रसंगादिति भावः । तर्हि अनश्च इत्यादावपिरूपद्वयं प्राप्नोतीत्यत आह ॥ व्यवस्थितेति ॥ कचिन्नित्यं स्यात् कचिन्नैव स्यादिति व्यवस्थितेत्यर्थः । “नलोपाभावाद्युपपत्ते” रित्यादिपदेन तत्प्रयुक्तनुडभावपरिग्रहः । नचैवं सति “नलोपो नञ” इत्यत्र नञ इति सानुबंधग्रहणमनर्थकमापद्यते । तथाहि । पामनपुत्र इत्यादौ नलोपाभावात् सानुबंधग्रहणमिति वाच्यं । पामास्यात्सीति पामनः “लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलच” इति पामशब्दात् मत्वर्थो योनप्रत्ययः । तस्य पुत्रशब्देन षष्ठी समासः विभाषानुवृत्तौ तस्याऽव्यवस्थितत्वे च तत एव पामनपुत्र इत्यत्रापि नलोपाभावोपपत्तौ किं सानुबंधग्रहणेन । नच विभाषानुवृत्तौ स्त्रैणार्थ इत्यत्र नलोपाभावो न स्यात् । सानुबंधकत्वस्यापि तत्र सत्त्वात् ।

प्र० इति स्थिते बित्वादादिषु द्वौ णत्वे च खैण इति रूपं ततोर्थशब्देन समासे खैणार्थ इति भवति । तत्र नलोपो नञ इति नलोपे कार्यं णत्वस्यासिद्धतया नलोपे “तस्मान्नुडची” तिनुडि कृते ख्यायनर्थ इति प्राप्नोति । तत्र “रात्रेः कृतिविभाषे” लव्यवहितपूर्वसूत्राद्विभाषापदमनुवृत्त्य नञो नलोपो भवति विभाषयेति षष्ठे वृत्तीयपादे व्याख्यातं । तर्हि अनश्रुत्यादावपिरूपद्वयं प्राप्नोति अतः क्वचिन्नित्यान् क्वचिन्नैव स्यात् इति व्यवस्थितविकल्प इति

व्यवस्थितविभाषात्वस्य न्यास एवोक्तत्वेन नारायण इत्यत्रापि नलोपाभावाद्युपपत्तेः ।

गु० अतो विभाषानुवृत्तिरावश्यक इति वाच्यं ॥ प्रत्ययञिच्चेहि “अचोऽङ्गिती” ति वृद्धिर्विहिता । तथा “ञिनत्यादिर्नित्य” मित्याद्युदात्तत्वं चतन्निमित्ततया प्रत्ययञित्वस्य चरितार्थत्वाच्चिपतञित्वस्याचरितार्थत्वाच्चरितार्थयोश्चाचरितार्थस्यैव ग्राह्यत्वात् “नलोपो नञ” इत्यत्राचरितार्थसानुबंधकनिपातस्य वग्रहणेनैव ग्राह्यत्वाद् नलोपाभावोपपत्तेः । यद्वा पूर्वपदत्वेन नञो विशेषणान्न भवति नलोपः । उत्तरशब्दस्य संबंधिशब्दत्वेन पूर्वपदभूतस्य नञ एव “नलोपो नञ” इत्यत्र ग्राह्यादिति न्यास एवोक्तत्वात् । खैणपुत्र इत्यादौ तु न नञः पूर्वपदत्वं । नैव इत्येतावत्येव पूर्वपदत्वस्य पर्याप्तत्वेन नञमात्रे पूर्वपदत्वापर्याप्तेः । अतो न भवति खैणार्थ इत्यादौ नलोपः । नचैवं सानुबंधकग्रहणमनर्थकमापद्यते । अपूर्वपदत्वादेव पापमनुग्रह इत्यादौ नलोपाभावसंभवात् । न हितत्र नकारमात्रे पूर्वपदत्वपर्याप्तिः । किंतु पापमनइत्यस्मिन्नितीति कथं तत्त्वसंक्रितिर्तिवाच्यं । नैकधेत्यादौ नलोपाभावसिद्ध्यर्थत्वात् नलोपः । तत्र नकारस्य पूर्वपदत्वपर्याप्त्याधिकरणत्वेन पूर्वपदत्वविशेषणेन नलोपाभावादि सिद्धेः । अवस्थितविभाषाश्रयणे च तत्तत् नैकधेत्यादावपि नलोपाभावसिद्धयुपपत्तेरनर्थकसानुबंधग्रहणमापद्यते । तस्मात् व्यवस्थितविभाषाश्रयणस्यायुक्तत्वात्कथं तेन नारायणशब्देन लोपाभावात् । नञः पूर्वपदत्वपर्याप्त्याधिकरणत्वेन नलोपप्राप्तेर्वज्रलेपत्वात् । तत्कथमेतत्समाधानमित्येतो न्यास एवोक्तत्वादित्युक्तं । नात्र गुणदोषचित्तयप्रयोजनं । न्यासस्यापि वृत्तिव्याख्या नत्वा तदुत्तरीत्यायसुदुर्मिलिषितसिद्धेः । संमतचेतत्प्रकारस्य । अन्यथा व्यवस्थितविभाषाश्रयणान्न लोपाभावोपपत्तेरित्येव ब्रूयात् । ननु न्या

प्र० वृत्तिव्याख्यानेन्यासएवोक्तं । नास्माभिर्यतितव्यमित्यर्थः । आदिपदेननुडभावग्रहः । ननुविभाषापदानुवृत्तौ नभ्राणनपादित्यादिसूत्रव्यर्थः । तत्राप्युक्तीत्यासमाधानसंभवात् । प्रपञ्चनस्यागतिकगतित्वात् । परिगणनत्वे ग्राप्तः सएवदोषः । अतोज्ञायतेनात्रतदनुवृत्तिरस्तीत्यनुशये नाह ॥ यद्वेति ॥ अस्मिन्पक्षेनभ्राडित्यादितु नब्स्वार्थं नब्समासइतिभावः । मञ्जर्यातु नब्प्रत्ययस्य नलोपमाशङ्क्य प्रत्ययबिन्त्वस्य वृद्धिस्वरयोश्चरितार्थत्वात् निपातबिन्त्वस्याचरितार्थत्वात् निपातस्यैव नब्जो “नलोपोनब्” इतिसूत्रेग्रहणं नप्रत्ययनब्बः इत्येकसमाधिमुक्त्वा उत्तरपदाधिकारवशात्पूर्वपदस्यनब्बइत्याक्षेपात्प्रत्ययनब्बोपूर्वपदत्वान्नलोपइत्युक्तं । तन्मतेविभाषापदानुवृत्तेस्तदनुरोधेनवाऽह ॥ यद्वेति ॥

यद्वा नसमासोस्तु ।

गु० सएवोक्तत्वादित्यवधेयं । यद्वाएतदस्वरसादेवाह ॥ यद्वेति ॥ “अमानोनाप्रतिषेध” इतिवचनात्प्रतिषेधार्थकस्यनशब्दस्यैकधेयादाविव “सुपसुपे” त्वेन नसमासइतिभावः । ततश्चोक्तीत्या “नलोपोनब्” इत्यत्रसानुबन्धकग्रहणसिद्धेर्नसमासाश्रयणेनेतेनलोपप्राप्तिरिति । अत्रवदंति नात्रप्रतिषेधार्थकनसमासाश्रयणमुचितं “नब्बोविरुद्धार्थवाचित्वात् नब्जोभावार्थत्वा” इत्यादिटीकाविरुद्धत्वात् । तस्मात्त्वौडिवादएवायं । अतएवास्त्वित्युक्तमिति । किंचैवंनगनाकादिशब्दवदितिदृष्टाती करणमनर्थकमापद्यते । एतत्पक्षेनलोपप्राप्तेस्तदनेपेक्षणादिति । तदसत् । टीकायाआद्यपक्षानुसारेणप्रवृत्तत्वेनतद्विरोधात् । दृष्टांतीकरणस्यचालाक्षणिक्कडप्रत्ययप्रदर्शनार्थत्वेनसार्थक्यादितिसंक्षेपः । ननुनारायनमितिवक्तव्यं । नारायणमितिणत्वंतुतत्प्रापकाभावादयुक्तं । नच “रषाम्योनिणःसमानपद” इत्येतदेवतत्प्रापकमितिवाच्यं । निमित्तस्यरेफस्यनिमित्तिनेनकारस्यचसमानपदस्थत्वएवतेनणत्वविधानेनप्रकृतेचतयोरसमानपदस्थतयातेनणत्वप्राप्तेः । नचैकपद्यमैकस्वयमेक विभक्तिक्त्वंचसमासप्रयोजनमितिबद्धिवैयर्थ्याकरणैःसमासस्यैकपदत्वांगीकारान्नारायणपदस्यापिपदद्वयसमासरूपत्वेनसमानपदत्वसंभवाद्युक्तैवानेनणत्वप्राप्तिरिति

प्र० “अमानोनाःप्रतिषेध” इति निषेधार्थकनशब्देन सुमुपेतिसमासः । तथाच नञभावात्तन्मलोपः । अतएव कौमुद्यानैकधेयादानसमासइत्युक्तमिति भावः । समासस्थले सत्यर्थे कपधे “रषाभ्यां नोणः समानपदे” इत्यत्र विवक्षितस्य समानमेव पदं ननु पूर्वोत्तरपदव्यवहारभागित्वेन रूपस्य समानपदत्वस्याभावात्कथं त्वमित्यतः सुधोक्तमाह ॥ अत्रेति ॥ ननु “नपुंसकेभावेक्त” इति नपुंसकइत्यनुवर्तमाने “ल्युट्च” “करणाधि

अत्र “पूर्वपदात्संज्ञायामग” इति णत्वं

गु० वाच्यं । तत्र अखंडपदत्वरूपैकपदत्वस्यैव समानपदतया विवक्षितत्वेन समास रूपैकपदस्य व्यावर्तितत्वेना समानपदत्वा निवारणात् । नचात्र ज्ञापकाभाव इति वाच्यं । सौत्रसमानग्रहणस्यैव तत्र ज्ञापकत्वात् । तदुक्तं । पदइत्येतावतवसामर्थ्यादेकपदत्वे लब्धेऽपि समानग्रहणं यत्समानमेव पदं न कदाचिद्विन्नं तत्रैव यथास्यादित्येवमर्थः । तेनाखंडपदएव भवति न समासपदइति । तथाच दुर्नामनामेल्यादा विवाखंडपदत्वाभावात् नारायणपदे न तेन णत्वसंभव इत्यतोऽत्र मुधोक्तं णत्वप्रापकमुदाहरति ॥ अत्रेति ॥ पूर्वपदस्याग्निमिच्छादुत्तरस्य गकारानंतरितस्य नकारस्य गकारादेशो भवति संज्ञाविषय इति सूत्रार्थः । तथाच असमानपदत्वे पिशूर्पणखेत्यादा विवर्णत्वमुक्तमिति भावः । ननु “यदनांतमकर्तरी” तिकर्तव्यतिरिक्तकारके यदप्रत्ययांतं तत्तृतीये नपुंसकलिंगे इत्यमरकोशेऽत्र प्रत्ययांतस्य नपुंसकतयानियमितत्वात् साध्यते अनेनेति साधनमित्यादौ साधनमित्यादिशब्दानां नित्यनपुंसकताया एवोपलंभादत्राप्ययनशब्दस्याधिकरणसाधनत्वाच्च नपुंसकतैव युक्ता । नच “करणाधिकरणयोश्चै” त्यत्र “नपुंसकेभावेक्त” इत्यतोऽभावग्रहणाननुवृत्त्या “संनियोगशिष्टानां सहवाप्रवृत्तिः सहवानिष्टति” इति परिभाषयानपुंसकइत्यंशस्यापि निवृत्तौ विशेष्यनिमित्तया लिंगत्रये पिकरणाधिकरणादौ ल्युट्पदानुशासनसंभवाच्च नपुंसकत्व नियम इति वाच्यं । तथासति साधनादिशब्दानां नित्यतल्लिगत्वाभावप्रसंगात् “यदनांतमकर्तरी” त्यस्य विशेष्ये

प्र० करणयोश्चै”तिल्युदोविधानेन नारायणमितिनपुंसकलिंगेनभाव्यमित्यतआह ॥ ल्युटइति ॥ ल्युटष्टिकरणंहि “टिड्ढाण” जित्यादिनाडी बर्थी । यदिल्युडंतस्यह्नीबत्वमेव तर्हिस्त्रीत्वाभावात् तन्निमित्तकडीबर्थटिकरणमनर्थकं । तेनज्ञायते लिंगांतरमस्तीति सामान्यतोद्भापनात्पुल्लिंग तोपपत्तिरित्यर्थः । अधिकरणइतिप्रकृताभिप्रायेण । अतएवमहाभाष्ये “भूवादयोधातव” इत्यत्र “कोसावनुमानोनामे” तिकरणेपुल्लिंगप्र योगः । यद्यपिवृत्तौ “करणाधिकरणयो” रितिसूत्रे नपुंसकइत्यस्यानुवृत्तेरनुक्तेः इधमप्रश्नश्चनइत्युदाहरणेपुल्लिंगोक्तेश्च नपुंसकइतिनानुवर्ततइत्ये वमुवचं । तथापि तदनुवृत्तिरेवटिकरणेनज्ञाप्यतेइत्येवमुक्तमित्यदोषः । वृत्तिकारस्यापीदमेवबीजमित्युक्तंभवति । भाष्येगुरुदेवतासमुद्भा यकचशब्दसत्त्वादपीत्यस्यवैयर्थ्यनिरासितुं टीकायां “स्वस्यगुरुदेवताभेद” इत्याद्युक्तं । तत्रयद्यपीत्यादेरन्वयाभावात्प्रकारार्थेकतिशब्देनान्वय माह ॥ पृथगिति ॥ नमस्कारस्यविघ्नोत्सारणार्थं अधिकारादिसूचनस्यप्रवृत्त्यर्थं कार्यतया फलस्यस्पष्टत्वात् फलोक्तिर्युक्तेत्यतआह ॥

ल्युटष्टिकरणसामर्थ्येनायनशब्दोधिकरणेत्रिलिंगइतिपुल्लिंगत्वंचद्रष्टव्यं । पृथङ्ङतिरितीत्यत्रोतिशब्दस्य “इत्यरचिसूचयती”ति
गु० षयकत्वाच्चापरिभाषया अनित्यतामाश्रित्यकरणाधिकरणयोश्चैत्यत्रनपुंसकइत्यनुवृत्तेरावश्यकत्वात् । तथाचनारायणइतिपुल्लिङ्गानुपपत्तिरेवेत्यतआह ॥ ल्युटइति ॥
नचसामर्थ्याश्रयणंनिर्बाजं । करणं करणी प्रमाणं प्रमाणीत्याद्यभियुक्तप्रयोगाणामेवतत्रबीजत्वात् । अतएव“टिङ्ङणञ्”इतिमूत्रेलोद्धनुबंधकत्वात् टिङ्ग्रहणेन
ग्रहणेनिरस्ते तर्हि ततएवल्युटोप्यग्रहणंप्रसज्येतेत्याशङ्किते लटश्चित्स्यचरितार्थत्वात् ल्युटश्चित्स्यचरितार्थत्वात्तद्ग्रहणेदित्त्ववैयर्थ्यपित्याङ्गीर्बध्नेमवटित्क
रणसामर्थ्यं । इदंचबाहुलकमनाश्रित्यसमाधानं । तदाश्रयणेत्तु“कृतल्युटोबहुल”मितिबाहुलकादेवत्रिलिंगतासिद्धिरितिसर्वमनवद्यं । “पृथङ्ङनतिरिती”त्यत्रत्य
स्येतिशब्दस्यवैयर्थ्यमन्वयोपदर्शनेनपरिहरति ॥ पृथगिति ॥ ननुनमस्कारअथनंव्यर्थं । नचविज्ञाभावार्थतत् । नमस्कारादिमात्रेणैवतत्तिसिद्ध्याअथनस्यातदर्थं

प्र० विज्ञाभावस्येति ॥ तत्कार्यं अधिकारादिसूचनं कार्यं । तत्सरणैव अधिकारादिसरणेनैव । स्मरणस्यान्यथापिसंभवादिति भावः । “अनन्यार्थतया व्याख्येय” मित्यत्र स्वप्रयोजनार्थतया व्याख्येयमिति भाति तदयुक्तं व्याख्यानस्यान्यार्थत्वादित्यतोर्थमाह ॥ प्रातीतिकेति ॥

पूर्वेणान्वयः । विज्ञाभावस्य नमस्कारेणैवासिद्धेग्रथनं व्यर्थं एवमधिकार्यादिसूचनस्य प्रवृत्त्यंगतयावक्तव्यत्वेपि (कर्तव्यत्वेपि) नमहाफलार्थतत्कार्यं तत्सरणैर्नैव फलसिद्धेरित्यत आह ॥ नमस्काराधिकार्यादिग्रथनसूचने इति ॥ अनन्यार्थतयेति ॥ प्रातीतिकार्थतरपरं न भवतीत्यनेन प्रकारेणेत्यर्थः ॥

गु० त्वात् । एवमधिकारादिसूचनमपि व्यर्थमेव । न च महाफलार्थतत् । अधिकारादिसरणेनैव तत्सिद्ध्या तदर्थमाधिकारादिसूचनस्यानावश्यकत्वादिति शङ्कते ॥ विज्ञाभावस्येति ॥ नन्वाधिकारिसूचनविषये कथं वैयर्थ्यं शङ्का । अधिकारादिसूचनस्य शिष्यप्रवृत्तिहेतुत्वेनार्थवत्त्वसंभवादित्यत आह ॥ अधिकार्यादिसूचनस्येति । नन्वाधिकारादिसूचनस्य महाफलार्थत्वाजुक्तेः कथं तदक्षेप इति वाच्यं । तथासति ग्रथनस्य विज्ञाभावार्थताया अपि टीकायामनुक्त्या तदक्षेपस्याप्यनौचित्यप्रसंगात् । न च पूर्वग्रंथात्तदुल्लेखेपिसंभावितत्वात्तदंशक्यनिराकरणमिति वाच्यं । प्रकृतोपि साम्यात् । टीकायां तु महाफलसाधनस्मरणविषयत्वादधिकारादेः प्राधान्यं ततश्चावश्यसूचनीयत्वमित्येवामिमतं । नतु सूचनस्य कर्तव्यतायां प्रवृत्त्यंगत्ववत्सरणस्य महाफलार्थत्वरूपेह त्वंतरपरत्वमपि ॥ वैयधिकरण्यप्रसंगात् । वस्तुतस्तु “तत्सम्यग्महाफले हेतुत्वाच्चे”ति टीकास्मरणस्यानुसारेण सूचनस्य स्मरणद्वारमहाफलार्थत्वोत्पत्तेर्न किंचिदुक्तं । ततश्च स्मरणसूचनयोः साध्यसाधनभावानवगत्या शङ्केयं । परिहारेतयोः साध्यसाधनभावस्य स्पष्टत्वादेव तदनुपादानमित्यवश्यं । “अनन्यार्थतया व्याख्येय” मिति टीकायां स्वप्रयोजनतया व्याख्येयं नतु परप्रयोजनतयेति भाति । तदयुक्तं । व्याख्यानस्य परप्रयोजनतया परप्रयोजनत्वनिषेधानुपपत्तेरित्यतोर्थमाह ॥ प्रातीतिकार्थतरपरं न भवतीति ॥ अस्य पादेयत्वाभावादनन्यार्थ

प्र० अनेनप्रकारेणेतितृतीयार्थः । प्रायःपदव्यावर्त्यस्यदुर्गमत्वादाह ॥ अप्रमाणत्वादिनेति ॥ अथेतिभाष्येऽथशब्दस्यमंगळाद्यर्थकत्वायोगादानंत्यर्थत्वेचातिशयाभावेनवैयर्थ्यमित्यतआह ॥ अथेत्यस्येति ॥ अतएवप्रमेयदीपिकायां“व्यासोऽवततार । ततश्चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारे”

३११ प्रायस्तदेवोपादेयमिति ॥ अप्रमाणत्वादिनानिश्चितस्यापिख्यालाद्यर्थव्याख्यानदर्शनात्मायइत्युक्तं ।

“अथेष्टानिष्टे”तिभाष्येऽथेत्यस्यावतारानंतरमेव नतुपरोपदेशमपेक्ष्य येन स्वतःसार्वज्ञंनस्यादित्यर्थः ।

गु० तयानव्याख्येयानीतिसाधनेअप्रयोजकत्वमाशङ्क्यव्यापकाभावेन व्याख्याभावसाधनत्वान्नतदित्यभिप्रेत्य अनन्यार्थतयाव्याख्येयत्वात्तुपादेयत्वयोर्व्याप्यव्यापकभावोपदर्शनपरे“यदुपादेय”मितिग्रंथे अत्युपादेयत्वाभावेननिश्चितेपिख्यालाद्यर्थव्याख्यायमानेव्यभिचारपरिहारायानन्यार्थतयेतिव्याप्यकोटौविशेषणं । अतएवव्यापकाभावेनव्याख्याभावानुमानेपितदर्थवदित्याशयवाननन्यार्थतयेत्येतत्परिहारोपपद्यते । प्रातीतिकार्थोत्तरपरंनभवतीत्यनेनप्रकारेणेति ॥ अनेन“अनन्यार्थत्वे”तिप्रकारेणतृतीयेत्युक्तंभवति । “यच्चप्रमाणत्वेसतीष्टसाधनतावबोधकंप्रायस्तदेवोपादेय”मितिटीकायांप्रायउपादेयत्वस्यप्रमाणत्वेसतीष्टसाधनतावबोधकत्वव्याप्यतात्मात् प्रमाणत्वेसतीष्टसाधनतावबोधकत्वाभावाच्चप्रायउपादेयमितिफलितेऽनुमाने प्रायःपदव्यावर्त्यस्यदुर्गमत्वात्तद्वैयर्थ्यमाशङ्क्यपरिहरति ॥ अप्रमाणत्वादिनेति ॥ यदुपादेयंतत्प्रमाणत्वेसतीष्टसाधनतावबोधकमित्येवोक्तौ ख्यात्यर्थव्याख्यायमाने अप्रमाणत्वादिनानिश्चिते उपादेयत्वसंचेपि प्रमाणत्वेसतीष्टसाधनतावबोधकत्वाभावाच्चभिचारःस्यात् । तदर्थश्च अतीति । ततश्च अत्युपादेयत्वस्यैवव्याप्यत्वेनख्यालाद्यर्थव्याख्यायमानेयादृशतादृशोपादेयत्वसंचेप्यत्युपादेयत्वाभावाच्चतत्रव्यभिचारः । अतएवतत्रव्यतिरेकानुमानेभ्युक्तव्यभिचारपरिहारात्प्रायइत्युक्तं । तस्यात्यर्थत्वंच ब्रह्मसूत्राणांअत्युपादेयत्वादित्युत्तरटीकानुसारेणज्ञातुंशक्यमितिप्रायइत्यस्योक्तव्यभिचारपरिहारकत्वानुपपादनंनदोषयतिज्ञातव्यं ॥ नतुपरोपदेशमपेक्ष्येति ॥ तथाच

प्र० तिभाष्यगतस्य ततश्चेत्यस्यावतारानंतरमेवत्यर्थोक्तइति भावः । एतेन “अथ अनंतरमेव” तितत्वप्रदीपवाक्यविवृतं भवति । वेदमुत्सन्नमित्यादेरन्वयाभावा(ना)द्वाह ॥ वेदमुत्सन्नमित्यादेरित्यस्येति ॥ अवांतरवेददीलस्य दुर्गमार्थत्वाद्द्वेयार्थमाह ॥ स्वतएवेति ॥ तदल्पाक्षरत्वमित्यत्र विवक्षितार्थासिद्धिरेवाल्पाक्षरत्वमिति भाति तच्चायुक्तमिति विवक्षितपूरणार्थमाह ॥ यावदिति ॥ यदि बहुशालानिर्णयकत्वं त्रिविधं

वेदमुत्सन्नमित्यादेरित्यस्य इत्यर्थइति वक्ष्यमाणेनान्वयः ॥ अवांतरवेदादिविभागकथनमिति ॥ स्वतएव ऋग्विण्मददिरूपादेकैकस्मान्महावेदादुद्धृतस्यावांतरस्य ऋगादिवेदस्य चतुर्विंशत्यादिशालाभेदेन आदिपदेन शालानां चोपशालाभेदेन विभागकथनमित्यर्थः । यद्वा महावेदस्यावांतरवेदत्वेन आदिपदेन चतुर्विंशत्यादित्वेन च विभागकथनमित्यर्थः ॥ तदल्पाक्षरत्वमिति ॥ यावदक्षरतां विनाविवक्षितार्थासिद्धिः तदर्थप्रतिपादनाय ततो धिकाक्षरानुपादानमल्पाक्षरत्वमित्यर्थः ॥

गु० “वेदमधीत्यन्नाया” दित्यत्रेव नानंतर्यमात्रमत्र विवक्षितं । तस्य स्वताः सिद्धत्वात् । किंतु “सिद्धे सत्यारंभे नियमार्थ” इति न्यायादव्यवहितानंतर्यमेव विवक्षितमिति न तदर्थकभाष्यस्याशब्दवैयर्थ्यमिति भावः । व्यवहितत्वादन्वयदर्शयति ॥ वेदमुत्सन्नमित्यादेरित्यस्य इत्यर्थइति वक्ष्यमाणेनान्वयइति ॥ अवांतरवेददील्येतदुर्गमार्थत्वाच्चाचष्टे ॥ व्यासावतारमनपेक्ष्य नारायणरूपेण परमात्मनो विभक्तदुर्गवेदाख्यादित्यर्थः । भाष्ये शालानामुपशालाभेदस्याकथितत्वाद्वाकायां तत्परादिशब्देन नुक्तइत्यरूपाप्रकारांतरेण तद्वाचष्टे ॥ यद्वेति ॥ यावदक्षरतामिति ॥ अत्र तदर्थप्रतिपादनायेति विशेषणाद्वीकायां तदल्पाक्षरत्वमित्यत्र तच्छब्देन बुद्धिस्थमेव परामृश्यते कंठोक्तस्य परामर्शायोगादियुक्तं भवति । सुधायां “श्रुत्याऽर्थाद्वयार्थः प्रतीयते तदप्रतिपादनमल्पाक्षरत्वमित्युक्तं । तदप्यनेन टीकैकवाक्यतया योजितं भवति । विवक्षितार्थासिद्धिः श्रुत्या अर्थाद्वेति तत्प्रतिपादनाय तदधिकानुपादानमेव तदप्रतिपादनमिति । तेन श्रुत्याऽर्थाद्वा प्रतीयमानस्य स्वैव श्रु

प्र० तोमुखत्वं तर्हि शब्दान्वाख्यानपरेमहाव्याकरणसूत्रेदेवमीमांसासूत्रादौचाव्याप्तिरित्यतआह ॥ सद्वाकरणेति ॥ अल्पाक्षरमित्यनेनैवव्यर्थक्षरादिराहित्यस्यलाभादस्तोभमितिव्यर्थमित्यतोभिप्रायमाह ॥ अर्थेति ॥ कारणांतरसंभवादित्यस्य “मुख्यस्यनिर्विशेषणे”त्यनेनकथमुत्तरमित्यतउत्तरार्धेनतल्लब्धमित्याह ॥ मुख्यस्येतीति ॥ वेदस्येति ॥ अर्थार्थस्यवेदोक्तत्वाभावेतद्विद्रामेतदुक्तेरयोगाद्वेदस्यप्रमाणीकृतत्वादि

^{३११०}बहुशाखानिर्णायकत्वमिति ॥ सद्वाकरणसूत्रादेरपिबहुशाखागतपदार्थनिर्णायकत्वान्नाव्याप्तिरितिज्ञेयं ॥ ^{३१११}व्यर्थक्षरादिराहित्यमिति ॥ अर्थप्रतिपादकत्वेपिसाम्प्रतिस्तोभाक्षराणांऋगक्षराव्यासगानभागपरिपूरणायैव प्रयोजनांतरायाक्षराप्रयोगइत्यर्थः ॥ ^{३११२}कारणांतरसंभवादित्यतआहेति ॥ “मुख्यस्य”तिमूलग्रंथे मुख्यस्यनिर्विशेषणशब्दवाच्यत्वे “इतिवेदविदःप्राहु”रित्यनेन वेदस्यवृद्धव्यवहारस्यच प्रमाणीकृतत्वात्तेनशंकायाःपरिहारइतिभावः ॥

गु० त्याऽर्थोद्वाप्रतिपादनात्तदप्रतिपादनोक्तिर्व्याहतेतिसुधायांशंकानवकाशः । सूत्रगतविवक्षितार्थप्रत्यायकश्रुत्यतिरिक्तश्रुत्याअप्रतिपादनस्यैवविवक्षितत्वादितिभावः ॥ पर्यायेषुचलाघवगौरवचित्ताभावाभिप्रायेणचैतल्लक्षणं । अन्यथाआनंदमयइत्यादावपिसुखमयइतिकमयइतिवावक्तुंशक्यत्वेनाल्पाक्षरत्वाभावापत्तेरित्यवधेयं । अत्रदीकायांविश्वतोमुखत्वमेवसूत्रलक्षणतयाऽभिमतं । अन्यत्तुस्वरूपकथनमात्रं । अतएवेहदीकायांविश्वतोमुखत्वस्यैवाव्याप्त्यादिशंकापरिहारःकृतइत्यवधेयं ॥ अर्थोप्रतिपादकत्वेपीति ॥ तेनस्वरवर्णसाधारण्येनसमन्वयोक्तिविरोधः ॥ इत्यतआहेतीति ॥ एतादृशीशंकाकथमनेनपरिहृतेत्यर्थः ॥ कर्तृकर्मणोःकृतीतिकर्तरिषष्ठीतिभावः । करणेकर्तृत्वोपचाराभिप्रायेणेदं । शब्दस्यकरणत्वेनकर्तृत्वाभावात् । यद्वाअवांतरव्यापारवतएवकारणस्यकरणत्वात्प्रधाननिकियांप्रतिकरणस्यापिसव्यापारंप्रतिकर्तृत्वस्यापिसत्वात्तदभिप्रायेणग्रंथः । नचव्याख्यानस्यपश्चात्तनत्वनिग्रहमात्कथंजैमिन्यादिसूत्राण्यप्राक्तनब्रह्मसूत्रव्याख्यानानित्युरि

प्र० त्युक्तं । शब्दजातस्योतिषष्ठयतेनकथमस्त्यार्थस्सलभइत्यतआह ॥ शब्दजातस्येतीति ॥ “कर्तृकर्मणोःकृती”तिकर्तरिषष्ठीतिभावः । शब्दानांकरणत्वेप्यवांतरव्यापारोपेक्षयाकर्तृत्वमितिध्येयं । “तत्रादिमूत्रस्येदंसंगत्यादी”लत्रेदंशब्देनपरोदीरितसंगत्यादिकमयुक्तमितिटीकायां सूचितं । तद्विवरितुंप्रतिजानीते ॥ परोक्तइति ॥ इदंशुशिष्यमनःसमाधानाय । उत्तरार्धेनदूषणानांपरमाप्तोक्तिमूलत्वेनबलवत्तामाह । तत्र“हनुशब्दोज्ञानवाची”तिस्मृतेर्हनुज्ञानं । “भूमनिदाप्रशंसासुभवतिमनुवादयः । संसर्गोस्तिविवक्षायांनित्ययोगेतिशायने ॥ १ ॥” इत्युक्तेर्भूमार्थमतुप् । पूर्णबोधइत्यर्थः । यद्वा तस्यहनुमदैक्यात्तथोक्तिः । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्धनुशब्दे “शरादीनांचे”तिनदीर्घः “संज्ञाया” मितिमूत्रेणमनुपेकमकारस्ययवादित्वादित्युक्तधातुवृत्तौ । चोवधारणे । सूचितमेवेत्यन्वयः । भाष्येति अनुभाष्यादिकंचप्राहं । भाष्ये अधि करणशरीरस्यास्पष्टत्वात्तद्विवरणपरयोर्वाचस्पत्यविवरणयोःस्पष्टत्वेनादौवाचस्पत्योक्तमधिकरणप्रकारंदूषयितुमनुवदति । तत्र दूष्येषुमध्य

^{३।११} शब्दसमूहःक्रियमाणइति ॥ शब्दजातस्येतिषष्ठी कर्तरि नतुकर्मणीत्यर्थः ।

परोक्तेदूष्यएवांशोमितैःशब्दैरनूद्यते । दूषणं चापिहनुमद्भाष्यसूचितमुच्यते ।

मु० सिवाचं । मंत्रब्राह्मणवद्व्याख्यातुर्बुद्धिविवक्षयापश्चात्तत्तत्संभवात् । “व्यासचित्स्थितावकाशादवच्छिन्नानिनिश्चित् । अन्येव्यवहरंत्येतान्परीकृत्यगृहादिव” इतिस्मृत्यूलभूतानादिव्यासज्ञानविषयेकदेशविषयव्यासोपदेशजनितज्ञानमूलत्वाद्वातेषांब्रह्मसूत्रव्याख्यानरूपत्वमितिद्रष्टव्यं । “भाष्यसूचित”मित्यत्रभाष्यपदंभाष्यानुव्याख्यानादिसूत्रसंबंधिसमस्तग्रन्थपरं । ननुभाष्यमात्रपरं । प्रसिद्धेषुकुमाव्योक्तेष्वधिकरणेषुसमुत्तद्विरुद्धंस्वीयमधिकरणंबुद्धिस्थंनभवतीत्यतोऽनुवादपूर्वकं

प्र० इति ॥ प्रत्यगात्मन एवेति ॥ अतिरिक्तब्रह्मसत्त्वेमानाभावादिति भावः ॥ न विषयत्वमिति ॥ न हि स्फीतालोकमध्यमध्यासीनकश्चिज्ज्ञासत इति भावः । नाविवक्षितार्थत्वे वेदांतानां शक्तिंशक्यं । स्वाध्यायोभ्येतव्य इत्यध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वेन तेन सर्वस्य वेदस्य फलवदर्थवबोधनपरत्वापादनस्य “अथातो धर्मजिज्ञासे” लत्र निर्णीतत्वादत आह ॥ अध्ययनेत्यादि ॥ अविवक्षितार्थत्वे अध्ययनं व्यर्थमित्यत आह ॥ जप

तत्र भामत्युक्तमधिकरणं । प्रत्यगात्मन एव ब्रह्मत्वात्तस्य चाहमिति प्रकाशमानत्वेनासंदिग्धत्वान्न विषयत्वं । नाप्यविद्यानिवृत्तिः प्रयोजनं । उक्तरीत्याऽऽत्मनि भासमाने पितदनिवृत्तेः । न च वाच्यमहं प्रत्ययः स्थूलो हं कर्ता भोक्ता दुःखीति गृह्णाति तद्विपरीतश्च वेदांतप्रतिपाद्यः संदिग्ध इति विषयादिसिद्धिरिति । वेदांतानामध्ययनविध्यापादितप्रयोजनवदर्थवबोधनानामपि प्रबलाहं प्रत्ययबाधितत्वेन जपमात्रोपयोगित्वेनाविवक्षितार्थत्वादुपचरितार्थत्वाद्वा ।

गु० तानि निराकर्तुमुत्तरोग्रंथः । तत्र भामत्युक्तमधिकरणं शरीरं दर्शयति ॥ तत्रेति ॥ तत्र दूष्येषु मध्ये ॥ प्रत्यगात्मन एवेति ॥ तदतिरिक्तब्रह्मसत्त्वेमानाभावादिति भावः ॥ न विषयत्वमिति ॥ स्फीतालोकमध्यवर्तिनो घटस्य जिज्ञास्यत्वादर्शनदिति भावः । ननु नाविवक्षितार्थत्वे वेदांतानां शक्तिंशक्यं । अध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वेन सर्ववेदस्यार्थज्ञानपर्यंततायाः सिद्धत्वादित्यत उक्तं ॥ नन्वर्थज्ञानस्य सुखदुःखभावो विरत्वाद्ब्रह्मपुरुषार्थत्वमित्यत उक्तं । “प्रयोजनव”दित्यर्थो वबोधविशेषणं । नन्वविवक्षितार्थत्वे वेदांतानां तदध्ययनवैयर्थ्यमित्यत उक्तं ॥ जपमात्रोपयोगितयेति ॥ ननु च उपक्रमादिलिङ्गे निर्णीततात्पर्यत्वाद्देदांतानां नाविवक्षितार्थत्वं युक्तमित्यत आह ॥ उपचरितार्थत्वाद्देति ॥ प्रत्यक्षविपरीतार्थप्रतिपादनकल्पने प्रमाणाभावादुपक्रमादेस्तात्पर्यमात्रनिश्चायकत्वेनार्थतथात्वानि

गु० श्रायकत्वादितिभावः । प्रमाणलक्षणेप्रथमपादप्रथमाधिव
शास्त्रमस्यविषयः । तत्रैतन्मतद्वयं । अध्ययनविधिरक्षरग्रहण
विचारमंतरेणनसंभवति । ततोविधिर्विचारशास्त्रस्यप्रयोजकइ
रुग्हेऽवस्थातव्येवेति । तदर्थमपि स्वाध्यायाध्ययनविधिरदु
“अधीत्यज्ञाया”दितिवचनबलेनसमावर्तितव्यं । अवैधश्चा
विचारमंतरेणसंभवादध्ययनविधिनैवाथाद्विचारोविहितइतिवि
स्तुविधिसामर्थ्यात्स्वर्गाविश्वाजिदादिवत् । तथाहि । अदृष्टा
ततयाऽपूर्वविधित्वानुपपत्तेः । नचावघातविधिविन्नियमार्थता
तोहिदृष्टापूर्वनियम्यते अवघातनिषेधेनैवंतदुल्लेखपूर्वसिध्यत
तथा । विनाप्यध्ययनंलिखितपाठादिनापिज्ञानदर्शननतरस्वरू
णिफलदानीतितत्संभवादितिवाच्यं । अनारभ्याधीततयाअध्य
संभवान्नदृष्टार्थत्वं । किंच“अधीत्यज्ञाया”दित्यध्ययनज्ञान
तिविचारस्यवैधत्वाभावाद्विचारशास्त्रमनारंभणीयं । उच्यते
नस्वरूपेकत्वपूर्ववाननियमसंभवतीति तदनुमन्यामहे ।

तोधर्मजिज्ञासा । चोदनालक्षणोर्थोधर्म”इत्यारभ्य“अन्वाहार्यचदर्शना”दित्येतदंत
केचित् । अपरेतु अर्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोजनायेदमध्ययनंविधीयते । अर्थज्ञानंच
शास्त्रमनारंभणीयमारंभणीयवेतिचिंता । तदर्थं अधीत्यज्ञातव्यंवाधर्मजिज्ञासायागु
उतदृष्टार्थमिति । यद्यदृष्टार्थस्वाध्यायाध्ययनंविधीयते ततस्तन्मात्रेणैवशास्त्रसमाप्ताः
प्रः । यदिचअक्षरग्रहणपरंपरोपजायमानवानवाक्यार्थज्ञानायाध्ययनंविधीयतेततस्तस्य
तिविचारशास्त्रमारंभणीयं । तत्रविनापिविधिनाज्ञानलाभान्नहितदर्शता । कस्य
धिर्नदृष्टार्थः । विनैवविधिनाऽध्ययनस्यार्थज्ञानहेतुतायालोकसिद्धत्वेनविध्यनपेक्षि
नाऽर्थज्ञानसंभवेगुरुपूर्वकाध्ययनेनवदत्तकुप्यादितितत्संभवादितिवाच्यं । अवघा
रूपे । विनाप्यवघातंतदुल्लेखरूपसिद्धेमानंतरगृहीतत्वेनतद्विरोधात् । नचेह
। नचतर्ह्यवघातस्यदृष्टापूर्ववत्कत्वपूर्वनियमोस्तु अधीतैरेवैवैदूरवगतानिकर्मा
त् । नाप्यध्ययनस्यकत्वर्थवैश्रुत्यादिकंमानमस्ति । तस्मादृष्टार्थत्वेऽपूर्वनियमना
मृतिंतराऽर्थज्ञानसंपादनायासंवरुणद्धि । ततोपूर्वद्वारास्वर्गार्थमध्ययनंविधीयतइ
द्वेनादृष्टपरिकल्पना । विधेश्चनियमार्थत्वान्नानर्थक्यमविष्यती”ति । यदुक्तंज्ञा
दिष्वधीतेवेदानांत्रवर्णिकानामेवाधिकारो नानधीतवेदानांशूद्राणामित्याधिकारनियमः

प्र० मात्रेति ॥ क्रियासमभिहारेण पौनःपुन्येन । ज्ञानानंदादिस्वरूपमात्मतत्त्वमभिदधानानि । अतएवतत्रतात्पर्यत्वेनविद्यमानानीत्यर्थः ।

तथाचवेदांतविचारो नारब्धव्यइतिपूर्वपक्षः । सिद्धांतस्तु । वेदांतवाक्यैर्ज्ञानानंदैकरसाद्वितीयोदासी
नस्वभावआत्मोपक्रमादिभिः प्रतिपाद्यते । नचक्रियासमभिहारेणेदृगात्मतत्त्वमभिदधतितत्पराणि सन्ति

गु० सप्रयोजनमध्ययनविधेः । तथाहि । असत्यध्ययनविधावग्निहोत्रादिशास्त्राणि विद्वांसमलभमानान्यविद्वांसमेवाधिकृत्यविद्यामंतरेणानुष्ठानासंभवाद्विद्यामाक्षिपंत्यवि
शेषाच्चतुरोवर्णनधिकुशुः । सतिबध्ययनविधौत्रैवर्णिकानामेवविदुषामधिकारोभवति नतुरीयस्य । तथाहि । वसतेब्राह्मणमुपनयतीत्यादौद्वितीयानिर्देशादुपनय
नसंस्कारकर्मत्वं । संस्कृताश्चत्रैवर्णिकाः किमस्माभिः कर्तव्यमित्यपेक्षते । शेषस्यपरार्थत्वात् । तदाश्रयत्वात्तेषां । तत्संनिधौचाध्ययनमनिर्दिष्टकर्तृकंविधीयमानंकर्तो
रपेक्षते । तत्राकांक्षासन्निधियोग्यत्वैरेवंज्ञाप्यते त्रैवर्णिकैरेवोपनीतैरध्ययनेनाक्षरग्रहणादिपरंपरयाऽर्थज्ञानं कर्तव्यमिति । एवंचफलवदध्ययनकर्तृभूतमाणवकसं
स्कारत्वादुपनयनमध्ययनांगं । अध्ययनमपिदृष्टफलज्ञानार्थं । अर्थज्ञानंत्वनुष्ठानौपधिकत्वात्त्रसिद्धफलमेवेतिसवषांफलवत्त्वं । एवंचत्रैवर्णिकेषुविद्वत्सुलब्धेषुनचतुर्थ
स्यविद्यामाक्षिपंत्यग्निहोत्रादीनि । किंतुत्रैवर्णिकानेवविदुषोधिकुर्वन्ति । ततोऽग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानौपयिकार्थज्ञानावसानमध्ययनमध्ययनविधेनाविधीयतइतिविचार
मंतरेणार्थज्ञानानुपपत्तेरध्ययनविधिरेवविचारमाक्षिपत्स्मार्तमध्ययनसमावतनयोर्नर्तयबाधतइतिसिद्धं ॥ अध्ययनानंतरंवेधोविचारः कर्तव्यइतिविचारशास्त्रमारंभणी
यमिति ॥ उपक्रमादिभिरिति ॥ आदिपदेनपरामर्शोपसंहारयोःपरिग्रहः । परामर्शोनाममध्येनिर्देशोबोध्यः ॥ क्रियासमभिहारेणेति ॥ क्रियासमभिहारः पौनः
पुन्यं । तेन ज्ञानानंदादिस्वरूपमात्रमात्मतत्त्वमभिदधानानि अतएवतत्रतात्पर्यत्वेनविद्यमानानिसंतीत्यर्थः ॥ उपचरितार्थानीतिवक्तुमिति ॥ अभ्यासेहिभू
यस्त्वमर्थस्यभवति । यथा । अहोदर्शनीयाअहोदर्शनीयेति । नन्यूनत्वंनाल्पत्वमपीतिभावः । ननुतथाप्यहंप्रत्ययबाधितत्वादुपचरितार्थत्वंवेदांतानामास्थेयमित्यत

प्र० प्रत्यक्षबाधाद्युक्तमित्यत आह ॥ प्रत्यक्षं त्विति ॥ शुक्तिरजतादौ व्यभिचारदर्शनादिति भावः । वाधकत्वे हेतु निर्दोषेणेति ॥ तत्र हेतुस्यैरुपेयेणेति ॥ नन्वत्र “शुद्धो न भाती” त्यादिना सिद्धांतांशस्यैवाग्रे दूष्यत्वेन तावन्मात्रमेवानुवदनीयं । तथा त्वे “परोक्ते दूष्य एवांश” इति प्रतिज्ञाव्याकोप इति चेन्न । सिद्धांतस्य पूर्वपक्षसापेक्षत्वेन तदनुवादो सिद्धांतमात्रानुवादायोगात् । यद्वा सिद्धांते दूषितपूर्वप

युक्तमुपचरितार्थानीति वक्तुं । प्रत्यक्षं तु संभावितदोषमपौरुषेयेण निर्दोषेणागमेन बाध्यते । तेन वेदांतवेद्यः शुद्धो हं प्रत्ययेन भातीति विषयादिसिद्धिरिति ।

गु० आह ॥ प्रत्यक्षं त्विति ॥ प्रत्यक्षस्य बाध्यत्वोपपादनाय संभावितदोषमित्युक्तं । पौरुषेयतया संभावितेत्यर्थः । आगमस्य बाधकत्वोपपादनाय निर्दोषेणेति ॥ तत्र हेतु रपौरुषेयेणेति ॥ ननु यजमानः प्रस्तर इत्यादेरिव वेदांतानामपि प्रबलाहं प्रत्ययबाधितत्वादुपचरितार्थत्वं शक्यं किं त्वसिद्धांते वेदांतानामेव प्रत्यक्षबाधकत्वाभिधानं । वेदांतवान्मन्योऽप्येव यजमानः प्रस्तरादिवान्मन्येऽप्युपपादितत्वात्पर्यलिङ्गसद्भावेन तस्यापि यजमानः प्रस्तरभेदग्राहकः प्रत्यक्षबाधकत्वापातादिति चेन्न । स्थूलो ह्यमित्यादि परोदाह तत्प्रत्यक्षस्य नाहं स्थूल इत्यादि प्रत्यक्षेणैव बाधिततया तत्संजातीयस्य कर्ता भोक्ता सुखीत्यादि प्रत्यक्षस्यापि दोषशंका कलं किततया वेदांतानां तद्बाधकत्वोपपातविप्रस्तरयजमानभेदग्राहकप्रत्यक्षेऽकुत्रापि प्रत्यक्षेण बाधादृष्ट्याऽऽगममन्त्रेण प्रत्यक्षबाधयोगात् । “यजमानं सुवर्गलोकं गमयति यदुतैः प्रस्तराग्रहती”ति वाक्यशेषपर्यालोचनया पितृवोपचारस्यैवावगमात् । वेदांतवत्तात्पर्यलिङ्गाभावाच्च युक्तं प्रत्यक्षेण तद्बाध इत्येवैवैषम्यस्यात्र सिद्धांते भिन्नतयात् । अत एव स्थूलो ह्यमित्यादित्वेनैवोपन्यासः कृत इति ध्येयं ॥ विषयादिसिद्धिरिति ॥ तथाचाहं प्रत्यये सत्यपि विषयज्ञानाभावात् न फलानुपलंभबाध इति विषयसिद्धौ फलमपि सिध्यतीत्यर्थः । यद्यपि परोक्ते दूष्य एवांश इति प्रतिज्ञानुरोधेन सिद्धांतमात्रमेवानुवदनीयं । शुद्धो न भातीत्युक्तं श्रुतेन सिद्धांतांशस्यैव दूष्यत्वात् । तथापि सिद्धांतस्य पूर्वपक्षसापेक्षत्वेन तदनुवादो सिद्धांतमात्रा

प्र० क्षोपिदूषितप्रायइत्यभिप्रेत्यतदनुवादः । “निर्विशेषस्वयंभातोकिमज्ञानावृतंभवे”दित्यनुव्याख्यानंहृदिष्ठत्वानूदितदूषयति ॥ तन्नोति ॥ चतुर्विधोऽप्यभासमानौशआत्मभिन्नोऽभिन्नोवा । आद्ये सत्योमिथ्यावेतिविकल्पानहृदिनिधाय क्रमेणनिरस्यति ॥ आत्मभिन्नइति ॥ यद्यप्यात्मस्वरूपे अभासमानौशःकइतिविकल्पितेष्व्वात्मभिन्नत्वकल्पोनावकल्पते तथापितत्राप्यस्तिदूषणमित्यभिप्रेत्येदं । अभासमानस्यच नात्मस्वरूपत्वमितियुक्तिसूचनायवेतिध्येयं । ननुभेदोन्योन्याभावः । अभेदोपिभेदाभावएवेतिचतुर्णामभावरूपत्वेनात्मभिन्नानामपिसत्यत्वेनकापिहानिः । भावद्वैतस्यैवाद्वैतविरोधित्वात् । उक्तंच“अभावरूपाधर्मानाद्वैतनिवृत्ति”इति । अतआह ॥ अभावद्वैतत्विति ॥ यद्वा भेदा

तत्र । तथाहि । शुद्धोनभातीतिकोर्थः । किमात्मस्वरूपेकिंचिद्भातिकिंचिन्नभातीति । किंवात्मस्वरूपमेवनभातीति यद्वाऽनात्मापिभातीति । आद्येऽभासमानौशः शरीरादिभ्योभेदोवा कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभावोवा ब्रह्मात्माभेदोवा द्वितीयमात्राभावोवा । आत्मभिन्नःसत्यश्चेदपसिद्धांतः । अभावद्वैतत्वव्यवृत्तिरस्ति ।

गु० नुवादयोगात्पूर्वपक्षाशोपयन्नुदितोनतुतस्यापिदूषणीयत्वाभिप्रायेणेतिध्येयं । तथाहीति । द्वितीयाभावादिविशिष्टोहिशुद्धपदार्थस्तत्रविशेषणभाननिषेधाभिप्रायेण आद्यःकल्पः । विशेष्यभूतात्मभाननिषेधाभिप्रायेणद्वितीयःकल्पः । शुद्धोनभातिकिंतुअशुद्धोपीत्यभिप्रायेणतृतीयःकल्पइति । अभासमानांशःआत्मनोभिन्नोभिन्नोवा आद्येऽसत्योमिथ्यावेतिविकल्पंमनसिनिधायक्रमेणदूषयति ॥ आत्मभिन्नइति ॥ ननुचाभावरूपाधर्मानाद्वैतनिवृत्तिमंडनोक्तेरभावद्वैतस्वीकृतं शरीरादिभ्योभेदोददेश्यअभावरूपत्वात्तत्कथंतस्यआत्मभिन्नसत्यत्वे अपसिद्धांतइत्यतआह ॥ अभावद्वैतत्विति ॥ अन्यत्र न्यायामृते अशित्वहेतुभंगे अभावैअभावत्वादेस्तदाश्रये

प्र० भेदयोर्भावत्वव्यतिरिक्तरूपद्वयविषयकशकासमाधानार्थमिदमिति ध्येयं । अन्यत्रेति । न्यायामृतेऽंशित्वादिहेतुभंगे । उपलक्षणमेतत् । एतावतावेदतन्मीमांसयोः द्वितीयाभावादुपरत्वमेव स्यात् न त्वखंडात्मपरत्वमिति आत्मविद्यात्वभंगः स्यात् । तथाचाथातो द्वितीयाभावादि जिज्ञासेत्येवमूत्रविव्यासः स्यात् । नतु ब्रह्मजिज्ञासेतीत्यपि ध्येयं । द्वितीयं निराह ॥ मिथ्येति ॥ आत्मभिन्नो द्वितीयाभावादिर्मिथ्याचेदित्यर्थः । अन्यथा अतत्त्वावेदकशस्त्रप्रसज्यतेति भावः । अमेदुपक्षस्त्वात्मस्वरूपमेव न भातीति द्वितीयपक्षेतर्भूतः । तथा च तत्र स्त्रप्रकाशत्वेनाभा

मिथ्याचेन्न तत्त्वावेदकशस्त्रवेद्यः । आत्ममात्रत्वे तु द्वितीयपक्षांतर्भावः । तथापि कल्पितेन भेदेना गृहीत इव भातीति चेन्न । तत्त्वतो गृह्यमाणे धिष्ठाने भेदकल्पनाया अगृहीतत्वारोपस्य चायोगात् ।

गु० चाभावाश्रयत्वादेर्भावस्यावश्यकत्वात् भावस्य सत्यत्वादित्यादिना निरस्तमित्यर्थः । अस्तु मिथ्याभूतस्यापि भेदादेशास्त्रवेद्यत्वमित्यत उक्तं ॥ तत्त्वावेदकेति ॥ तथा सति शास्त्रस्यातत्त्वावेदकत्वस्यात् शास्त्रं च अतत्त्वावेदकेति विप्रतिषिद्धमिति भावः ॥ द्वितीयपक्षांतर्भाव इति ॥ तथा च तद्दूषणे नैव दुष्टत्वमिति भावः । अथाभासमानांशस्य आत्ममात्रत्वेऽपि निद्वितीयपक्षांतर्भावप्रसक्तिः । आत्मनो भावांगीकारात् ॥ न चैवमासमानात्ममात्रत्वात् अभासमानत्वव्याघात इति वाच्यं । भासमानात्मनोऽभासमानांशस्य च कल्पितभेदात् अभानेन वस्तुतो गृहीतत्वमपि अगृहीतत्वारोपसंभवेनाभासमानत्वोक्तेरुपपन्नतया न तत्क्षेपमाणदूषणग्रस्तत्वमिति भावेन शङ्कते ॥ तथापीति ॥ तत्त्वत इति ॥ अधिष्ठानज्ञानस्यैव भ्रमविरोधितया तस्मिन्सत्यपि भेदः प्रसज्यत इति च का गृहीतारोपस्य वाभ्युपगमो निवर्तकांतरस्याभावात् तदनिवृत्तिप्रसंग इति भावः । यदुक्तमभासमानौश आत्मातिरिक्तश्चेत्सत्यो मिथ्येवेति । तत्र मिथ्याभूत इति ब्रूमः । न चैवं तद्विशिष्टात्मबोधकवेदांतानां अतत्त्वावेदकत्वप्रसंग इति वाच्यं । तदुपलक्षितात्मनः सत्यत्वात् । तथा च भेदाभावादेर्मिथ्यात्वांगीकृतेन अपिसिद्धांतः । तदुपलक्षितात्मनः सत्यस्यैव शास्त्रप्रतिपाद्यत्वात् न तत्त्वावेदकत्वमपी

प्र० नाथोगादितिवक्ष्यमाणएवदोषोत्रापिप्रसरतीतिभावेनाह ॥ आत्ममात्रत्वेविति ॥ ननुद्वितीयाभावादिरासाभिन्नएव । नचोक्तदोषः । भातस्यापितस्याविद्यकभेदेनाभातत्वारोपसंभवादितिशङ्कते ॥ तथापीति ॥ आत्ममात्रत्वेनगृहीतत्वेपीत्यर्थः । अधिष्ठानेआत्मनीत्यर्थः ॥ भेदेति ॥ आत्मना द्वितीयाभावादेरित्यर्थः । तन्मूलज्ञानासंभवादितिभावः । द्वितीयाभावादिरासातिरिक्तोमिथ्येतिपक्षेउक्तदोषोद्वारमाशङ्क्यनिरस्यति ॥ नचेति ॥ यद्यप्येषांशकामिथ्याचेदितिप्रथानंतरमेवकार्यतथाप्यात्ममात्रनशास्त्रवेद्येनद्वितीयपक्षोक्तदोषः स्यादित्यभेदपक्षोक्तदोषपरिहारार्थापिभवतीतिनदोषः । आत्मन्येवतात्पर्यमुपलक्षणएववेतिविकल्पक्रमेणनिरस्यति ॥ स्वप्रकाशत्वेनेति ॥ आत्मस्वरूपमेव नभातीतिद्वितीयानिराह ॥ अतएवनद्वितीयइति ॥ तथाचनविषयत्वमितिभावः । भानाभानयोरुक्तदोषद्वयपरिहारमनूद्यतिदेशेनदू-

नचमिथ्याभूतेनापितेनोपलक्षितआत्माशास्त्रवेद्यः सचसत्यइतिवाच्यं । स्वप्रकाशत्वेननित्यसिद्धात्मावबोधनार्थमुपलक्षणोक्त्ययोगात् । उपलक्षणएवतात्पर्येचाप्रामाण्यापातात् । अतएवनद्वितीयः । तस्य स्वप्रकाशत्वेनाभानायोगात् । स्वप्रकाशस्याप्यविद्यावशादभानेऽविद्यादेर्दुःखादेश्वप्रकाशोनस्यात् । तस्य

गु० तिशङ्कते ॥ नचमिथ्याभूतेति ॥ स्थूलतारकादेश्चद्रादिस्वरूपज्ञापकतयैवआत्मस्वरूपज्ञापनार्थमेवमेदाभावादेवेदंतुप्रतिपादनेनतत्प्रातिपादनस्यापिआत्मस्वरूपएवतात्पर्याच्चातत्वावेदकत्वमितिअभिमतं किंवोपलक्षणीभूतमेदाभावादेवेतात्पर्यमितिविकल्प्य आद्यनिराकरोति ॥ स्वप्रकाशत्वेनेति ॥ नांत्यइत्याह ॥ उपलक्षणएवेति ॥ आत्मस्वरूपमेवनभवतीतिद्वितीयानिराकरोति ॥ अतएवनद्वितीयइति ॥ अतएवेत्युक्तेमवप्रथयति ॥ तस्येति ॥ तथाचनतस्यविषय

प्र० षयति ॥ एतेनेति ॥ नकोपिदोषइत्युक्तमेवविशदयति ॥ स्फुरत्त्वादिति ॥ एतेनेत्युक्तमेवव्यवहितत्वाद्विशदयति ॥ स्फुरतीति ॥ ननु शुद्धचित्तोभानेप्यविद्यावृत्तत्वेनविषयतायुज्यते । तस्याअज्ञानसाधकत्वेनतदनिवर्तकत्वात् । अंतःकरणवृत्तेस्तन्निवर्तिकायाअद्याप्यभावात् ।

चैतन्यप्रकाशाधीनप्रकाशत्वोपगमात् । एतेनस्वप्नकाशत्वात्स्फुरतिचैतन्यमविद्यावृत्तत्वाच्चनस्फुरति । नचविरोधः । स्फुरणस्यतात्त्विकत्वादस्फुरणस्यचातात्विकत्वात् । एवंचनकोपिदोषः । स्फुरत्त्वादज्ञानादिसाधकत्वस्यास्फुरत्त्वाद्विषयत्वस्यचसंभवादितिनिस्तं । स्फुरत्यस्फुरणारोपायोगस्योक्तत्वात् । नचस्वरूपचित्तःप्रकाशोपितस्याअज्ञानविरोधित्वात्विरोधिन्याश्चवृत्तेरभावेनाविद्यावृत्तत्वात्संदिग्धत्वमितियुक्तं ।

गु० त्वमितिभावः । चैतन्यमानाभानपक्षयोरुक्तदोषपरिहारमाशङ्क्यअतिदेशेनदूषयति ॥ एतेनेति ॥ नकोपिदोषइत्युक्तमेवविशदयति ॥ स्फुरत्त्वादिति ॥ एतेनेत्युक्तमेवविशदयति ॥ स्फुरतीति ॥ उक्तत्वादिति ॥ तत्त्वतोऽगृह्यमाणइत्यादिनाउक्तप्रायत्वादित्यर्थः । ननुशुद्धचित्तोभानेपिअविद्यावृत्तत्वेनतस्यविषयत्वमुपपद्यतेएव तस्याअज्ञानसाधकत्वेनतदनिवर्तकत्वात्तन्निवर्तिकायावृत्तेश्चइदानीमसत्त्वात् । नचैकविषयकत्वाविशेषात् वृत्तिचित्तोःकथमज्ञानविरोधित्वाविरोधित्वविभागइतिवाच्यं । घटविषयकत्वाविशेषेपिसौलोकज्ञानयोस्तमोविरोधित्वाविरोधित्वदर्शनेनएकविषयत्वेपिवृत्तिचित्तोस्तदुपपत्तेरित्याशङ्क्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ तद्वेद्येचिद्वेद्ये । तथाचनात्मन्यज्ञानावृत्तत्वमितिभावः । नचदुःखादिकमपिवृत्तिप्रतिबिम्बिताचिद्वेद्यमितिवाच्यं । तथासतिवृत्त्यभावदशायांतदप्रकाशेनघटादिवत्तस्यज्ञतैकसत्त्वाभावापातादितिभावः । वृत्तेरेवअज्ञानविरोधित्ववदन्प्रष्टव्यः किंपरोक्षवृत्तिरेवाज्ञानिविरोधितयाअभिमतक्रियापरोक्षवृत्तिः द्वितीयेपिअपरोक्षवृत्ति

विरोधित्वाविरोधिस्त्वद्भयुक्तेह्यथाशङ्कयनिराह
धृतावेद्यंनकेवलया । केवलातुनाज्ञानविरोधिनी
मुतवृत्तिविशेषस्य । आद्येपि किंपरोक्षवृत्तेरुता
मेषयासेदानीमप्यस्तीत्याह ॥ त्वन्मतइति ॥
दंडीचैत्रइतिवृत्त्याचैत्राज्ञानानि वृत्त्यापातान् ।

गात् । त्व
यत्वाच्च ।

तन्यसंबन्धनतदपरोक्ष्यापातादित्यभिप्रेत्यद्वितीयेआद्यं
रोक्षवृत्त्याघटविषयिण्याघटाज्ञाननिवृत्तावपि चैतन्यावि
मात्रंअज्ञानविरोधितयादृश्यते । किंतुतद्विशेषएव ॥
वाभावैनचैतन्याज्ञानानिर्वर्तकत्वादितिद्वितीयमाशङ्क्य

प्र० द्वितीयं निरस्यति ॥ श्रवणादीति ॥ अन्यव्यतिरेकग्रूपास्यत्वमाह ॥ मिथ्येति ॥ तददर्शनात् तादृशवृत्तिनाशत्वादर्शनात् । उपलक्ष्यं चेदं । भ्रमकालीनापरोक्षज्ञानाधिकविषयज्ञानेनकारणान्तरजन्येनाप्यज्ञाननिवृत्तावतिप्रसंगात् । अनधिकविषये श्रवणादिवैयर्थ्याच्चेत्यपि ध्येयं ॥ सत्यइति ॥ अधिष्ठानसमानसत्ताकइत्यर्थः । सत्यत्वं अधिष्ठानसमसत्त्वं । तृतीयैर्गुलिद्वयवदाख्यानानावेकज्ञानेनोभेदेते उततादात्म्येनेति विकल्पौहृदि कृत्वा क्रमेण निराह ॥ अनात्मन इति ॥ आत्मनोभानेपि शास्त्रविषयत्वं संजाघटीतीत्याशं कृत्वा मुक्तातिदेशेनानुद्यनिरस्यति ॥ एतेनेति ॥ शास्त्रगम्यात्मनो निश्चितत्वेनेत्यर्थः । तद्रूपेण षड्जत्वादिनारूपेण । तेन श्रोत्रेण । तद्भावाभिव्यक्तिः ब्रह्मभावाभि

श्रवणादिजनितसंस्कारसहितांतःकरणवृत्तिनाशयत्वेच मिथ्यारूपादौ तददर्शनात्सत्ये भ्रमरादिध्याननिवर्त्यकीटत्वादौ च तदर्शनादज्ञानस्य सत्यत्वं स्यात् । न तृतीयः । अनात्मनो अधिकस्य भावेऽप्यात्मनो संदिग्धत्वेनाविषयत्वतादवस्थ्यात् । अधिष्ठाने तत्त्वतः स्फुरत्यनात्मनो पयोगाच्च । एतेन यथा षड्जादयोगां धवशास्त्राभ्यासास्त्रागपि

गु० निराकरोति ॥ श्रवणादीति ॥ प्रसंगांगव्यतिरेकग्रूपाद्युपादानं मिथ्येति । तददर्शनात् । विशिष्टवृत्तिनाशत्वादर्शनात् । अन्यव्याप्त्युपादानं सत्यइति । अनात्मापि भातीति तृतीयेपि किमात्मवत् अनात्मनोपि स्वातंत्र्येण अहं प्रत्यये भानमभिमतं किं यातत्तादात्म्येनेति विकल्पद्वयं मनसि निधाय आद्यदूषयति ॥ आत्मन इति ॥ द्वितीयं प्रत्याह ॥ अधिष्ठान इति ॥ अन्यथा तदनुवृत्तिप्रसंगादिति भावः । आत्मनोऽभानेपि शास्त्रविषयत्वमुपपन्नमित्याशं कृत्वा मुक्तातिदेशेन परिहरति ॥ एतेनेति ॥ षट्जादय इत्यादिपदेन निषादः ऋषभाधारमध्यमधैवतपरिशुद्धः ॥ तद्रूपेणेति ॥ षट्जत्वादिरूपेणेत्यर्थः । यद्यपि गांधर्वशास्त्राभ्यासरहितैरपि सूक्ष्म

प्र० व्यक्तिः । दृष्टान्तवैषम्यमाह ॥ तत्रेति ॥ ननु घटे निश्चिते पितृज्ज्ञाने प्रामाण्यसंदेहाद्घटेऽपि यथासः तथात्रापीत्याशङ्कानिरस्यति ॥ एतेनैवेति ॥ जातिविशेषाभावेनैवेत्यर्थः । एवंचाहं प्रत्यये शुद्धो न मातीत्येतदुक्तमिति स्थितं । यदप्यवादि प्रत्यक्षसंभावितदोषमपौरुषेयेणागमेन बाध्यत इति तदपि नेति भावेन “यजमानप्रस्तरत्वं यथानार्थः श्रुतेर्भवेत् । ब्रह्मत्वमपि जीवस्य प्रत्यक्षस्या विशेषतः” इत्यनुव्याख्यानसूचितदूषणेन निर

स्फुरंतस्तद्रूपेणानुल्लिखितानश्रोत्रेण व्यज्यंते व्यज्यंते तु शास्त्रवासितेन तेन एवंवेदांतवाक्यजन्यब्रह्मैक्या कारवासनावासितांतःकरणेन तद्भावाभिव्यक्तिर्न प्रागिति भामत्युक्तं निरस्तं । तत्र प्रागस्फुरतः पश्चाच्च स्फुरतः षड्जत्वादिजातिभेदस्यैव प्रकृते तस्याभावात् । एतेनैव तत्त्वमसीति वाक्याद्यद्यप्यात्मनो ब्रह्मत्वं ज्ञातं तथापि वादिविप्रतिपत्त्या संशयात्तत्र जिज्ञासेति भामत्युक्तं निरस्तं । चिन्मात्रे धर्मिणि निश्चिते तन्मात्रैक्ये संशयायोगात् ।

गु० मतिभिः श्रूयमाणाः स्वराः किंचित्परस्परवैलक्षण्येना नुभूयंते तदेव च षट्जत्वादिकमिति तैस्तदवगम्यत एव षट्जादिशब्दविशेषवाच्यत्वं परं न ज्ञायते तथापि ये स्थूलम तयः स्वराणां कर्णयंतोऽपि समवर्णपरिणामान्केशादीनि वयस्परस्परविक्रतयाऽवगंतुं न प्रभवति तेषामपि गंधर्वशास्त्रपरिचये सति केमेण विविक्तोऽल्लोको दृश्यते स एवोदाहरण मन्त्रेति द्रष्टव्यं । तेन श्रोत्रेण ॥ तद्भावाभिव्यक्तिरिति ॥ ब्रह्मभावाभिव्यक्तिरित्यर्थः । ननु धर्मधर्मिणोरैक्यस्य सिद्धांतत्वात् कथं धर्मिणोऽपि षट्जत्वादिधर्माणा ममानमित्यत उक्तं ॥ जातिभेदस्येति ॥ जातिविशेषस्येत्यर्थः । न वयं षट्जत्वादिधर्माः धर्मिणो निविशेषाभिन्ना इत्याचक्ष्महे किं तर्हि सविशेषाभिन्ना एवेति । तथाच भेदकार्यकारिविशेषशक्त्याऽपपन्नतेषां प्रागमानमिति भावः । ततश्च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो वैषम्यमिति हृदयं । ननु निश्चितेऽप्यर्थे तज्ज्ञानप्रामाण्यसंदेहादर्थ

प्र० स्यति ॥ युक्तं चेति ॥ किंचेति चार्थः ॥ यजमान इति ॥ आद्यस्य चतुर्थतत्सिद्धिपेटिकायां “यजमानः प्रस्तरः यजमानो वा एकपालः” इत्यत्राभेदस्य बाधा त्रस्तारादिशब्दलक्षिते स्मृधारणादौ कार्ये यजमानलक्षणगुणो विधीयत इति प्राप्ते यजमानस्य प्रस्तरवत्सूक्तवाकेन प्रहरणादेकपालवच्चसर्वहुतकरणत्सर्वतंत्रपरिलोपापातात् यजमानकार्यकरत्वं प्रस्तरेष्वस्तीति सिद्धश्चैत्रइति वद्वौ ण्यावृत्त्या यस्य भेदव्यपदेश इत्युक्तं । तद्वदिहाप्युपचरितार्थत्वमिति ॥ त्वयापीति ॥ सर्वज्ञत्वात्पद्मत्वविशिष्टयो रभेदस्य बाधेन चिन्मात्रलक्षणाया अंगीकारादिति भावः ॥ “अतोधिकारिविषयफ

युक्तं चापौरुषेयस्याप्यागमस्य शंकिततात्पर्यभ्रमरूपदोषस्य यजमानः प्रस्तर इत्यादेरिव प्रत्यक्षविरोधेन प्रतीतार्थप्रचयावनं । उक्ता च त्वयापि तत्त्वमसि वाक्ये प्रत्यक्षा विरोधा यलक्षणा ।

गु० संदेहदर्शनादिहापि तथास्यादित्याशङ्क्य निरस्यति ॥ एतेनेति ॥ तन्मात्रैक्ये चिन्मात्रैक्ये । एवं परोक्तमहं प्रत्यये शुद्धाभानं निरस्य तदुक्तपौरुषयता समावितदोषस्य प्रत्यक्षस्य अपौरुषेयतया निदोषेणागमेन बार्धनिरस्यति ॥ युक्तं चेति । यजमानः प्रस्तर इत्यादेरिवेति ॥ प्रथमस्य चतुर्थोदशोदशो धिकरणे चित्ति । तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसाभूमालिगममवायाः । इदमाज्ञायते यजमानः प्रस्तरो यजमान एकपाल इत्यादि किं नाम धेयं प्रस्तरशब्दो यजमानस्य यजमानशब्दो वा प्रस्तरस्येति किं वा गुणविधिरुतार्थवाद इति तत्रैकमपरस्य नाम धेयं प्रस्तरशब्दो वा यजमानस्य यजमानशब्दो वा प्रस्तरस्य उद्दिष्टायागेनेत्यादा विवक्षामाना धिकरण्यादिलेकः पूर्वपक्षः । गुणविधिरित्यपरः पूर्वपक्षः । गुणविधिपक्षे प्रथमलूनबर्हिर्मुष्टिविशेषत्वरूपप्रस्तरत्वस्य यजमाने यष्टृत्वरूपस्य यजमानत्वस्य वा प्रस्तरे विधातुमशक्यतया तत्कार्येण विधानेन वाच्ये तत्रापि प्रस्तरस्याचेतनत्वेन यजमानकार्यजादिकर्तृत्वानुपपत्त्या यजमानकार्यप्रस्तररूपगुणविध्यनुपपत्तावपि प्रस्तरे जुहूसादयतीत्यादेः प्रस्तरकार्यतयाऽव

गु० धारितस्रधारणादौयजमानस्वरूपगुणविध्यंगीकारेनानुपपत्तिः । नचायमर्थवादएवास्त्वितिवाच्यं । अर्थांतरवचनेनार्थांतरस्य
 स्तुत्ययोगात् । नचावयवद्वाराअष्टाकपालवचनेनद्वादशकपालस्येवइहाप्यन्यतरवचनेनान्यतरस्तुरितरुपपत्तेरितिवाच्यं । अष्टाकपालद्वादशकपालयोरिवप्रकृते
 अंशंशिभाभावेनावयवद्वारास्तुत्यनुपपत्तेः क्षिप्रत्वादधर्मवत्कस्याचिदुत्कर्षस्याप्रतीत्यावयुक्षपिष्टादेवतेत्यादिवस्तुतिरूपत्वस्याप्ययोगाच्च । तस्मान्नामधेय
 गुणविध्योरन्यतरत्वमितिप्राप्ते ब्रूमः । गोमहिषयोरिवात्यंतमित्त्रार्थत्वेनप्रसिद्धेऽभयानुगतप्रवृत्तिनिमित्ताभावादनैकशक्तिकल्पनाप्रसंगाच्च नतावदेकसेतरनामधे
 यतोपपद्यते । नापिगुणविधिरितिद्वितीयः । प्रस्तरकार्यस्रुग्धारणादौयजमानरूपगुणविधावंतवैधांप्रस्तरवत्यजमानेपित्सुगाद्यासादनापातेन“दक्षिणतोब्रह्मयजमा
 नावासाते”इत्यादिवाक्यप्रमापितयजमानकार्यविलोपापत्तेः । सूक्तवाक्येन“प्रस्तरं प्रहरती”तिविहितहोमरूपकार्येपियजमानस्यहविष्वेनप्रस्तरविद्विधानाद्यजमाने
 प्रहृतैसर्वकर्मविलोपापत्तेश्च । एककपालकार्येयजमानरूपगुणविध्यंगीकारे“एककपालंसर्वहुतं करोती”तिशास्त्रादेककपालवद्यजमानस्यापिसर्वहुतकरणापत्याप्रयोग
 परिसमाप्त्यभावप्रसंगाच्च । तस्मादुत्तरं बर्हिषाप्रस्तरंसादयति एककपालंसर्वहुतं करोतीतिविध्यंतरैकवाक्यतयातस्तावकत्वादर्थवादत्वमेववाच्यं । नचोभयानु
 गतप्रवृत्तिनिमित्ताभावेनपरशब्दस्यपरत्रप्रयोगयोगात् यजमानप्रस्तरयोस्तादात्म्यस्यप्रत्यक्षविरुद्धत्वाच्चकथंस्तावकत्वसामानाधिकरण्येइतिवाच्यं । सिंहेदेवदत्त
 इत्यादौहिंसिहगुणशौर्यादियुक्तेदेवदत्तस्यसिंहपदेनेवयजमानगुणयगसाधनत्वयुक्तप्रस्तरस्ययजमानपदेनस्तुत्युपपत्तेः । नचगुणेऽशक्तत्वाज्ञतदभिधायकत्वं ।
 ततश्चाशब्दत्वाज्ञाशब्दप्रस्तरान्वययुक्तइतिवाच्यं । बोधकत्वमात्रांगीकारेणशक्त्यातदभिधायकत्वानंगीकारात् । नचाशक्तत्वेवोपकत्वासंभवः । लक्षितलक्षणरू
 पगौपयैवतद्वोधकत्वात् । यजमानशब्दोहिस्वार्थयजमानंशक्त्यप्रतिपादयति । सचाभिहितःससमेतकार्यकारत्वसंबन्धाद्धोधयति । तच्चप्रस्तरेय्यस्तीतिप्रस्तरा
 वबोधयजमानपदेनेतिस्तावकत्वोपपत्तेरर्थवादत्वमेवेति । नकेवलंनिर्दिष्टतयाप्रबलस्यापिवाक्यस्यप्रत्यक्षबाधेनाविवक्षितार्थत्वदर्शनमात्रेणतदापादयामः किंनाम
 परेणापितथास्वीकारादित्याह ॥ उक्ताचेति ॥ ननुनप्रत्यक्षत्रिरौधात्तत्त्वंपदयोरलक्षणेच्यते किंतर्हि किंचिज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वयोरैक्यासंभवेनतद्विशिष्टयोरैक्यासंभवेना

प्र० लयोगादिवर्जितं । अनंतदोषदुष्टदुर्घट्यं मायामंतशुभैरित्यनुव्याख्यानं हृदि कुलोपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ अन्यस्य चेति ॥ “पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः” इति विवरणोक्तेरिति भावः ॥ अज्ञानासंभवादिति ॥ आवरणभूतज्ञानस्याव्रियमाणेन व्याप्तत्वाद्वापकासंभवे व्याख्यासंभवादिति भावः । त्रयाणां निरासे संबंधोपनिस्तप्राप्य एवेति तन्नोक्तं । उक्तं च “योगः शशं नृशृंगयो” इति । विवरणमतमप्युक्तातिदेशेन निराह ॥ एतेनेति ॥ आत्मभिन्नः सत्यश्चैदप्यसिद्धांत इत्यादिदूषणजातेनेत्यर्थः । तथा हि । ब्रह्मैक्यं हि विषय

तस्मात्परमतेस्वरूपमात्रस्य स्वप्रकाशत्वेन नित्यसिद्धत्वादन्यस्य चाज्ञानकल्पितत्वे
नाज्ञानविषयत्वायोगेनाज्ञानासंभवादज्ञातो विषयोऽज्ञाननिवृत्तिः फलमज्ञानी
चाधिकारी न युक्त इति शास्त्रमनारंभणीयमेवेति भावमीमतं तावदयुक्तं । एतेन

गु० न्वयानुपपत्त्यैवेति चेत् अत्राहुः । विशिष्टैक्यरूपान्वयाभावस्यापि प्रत्यक्षेणैव ज्ञातत्वात् । न च शुद्धैक्येतात्पर्यात्तदन्यथानुपपत्त्या लक्षणेति वाच्यं । उपक्रमादिलिङ्गानां तत्त्वापदार्थयोरैक्यमात्र एव तात्पर्यग्राहकत्वेनोपपत्तेः । न च विशेषणैक्ययानुपपत्तिप्रतिसंधानसहकृतमुपक्रमादिकं शुद्धैक्येतात्पर्यग्राहकमिति वाच्यं । एवं वदता त्वयैव प्रत्यक्षविरोधेन लक्षणंगीकृतासात् तादृशानुपपत्तिप्रतिसंधानस्य प्रत्यक्षरूपत्वादिति । दोषांतरसूचयन्नेव प्रकृतमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ स्वरूपमात्रस्येति ॥ चैतन्यस्वरूपमात्रस्येत्यर्थः ॥ नित्यसिद्धत्वादिति ॥ सिद्धप्रकाशविलोपासिद्धप्रकाशानुत्पत्त्यादिरूपावरणकृत्यस्य तस्मिन्नस्मिन्नरूपज्ञानविषयत्वमिति भावः ॥ अन्यस्य चेति ॥ अन्योन्याश्रयाणोत्तेरिति भावः ॥ अज्ञानासंभवादिति ॥ अत्राज्ञानमिति प्रतीत्याऽज्ञानस्य विषयत्वनियमसिद्धेर्वापकीभूतस्य विषयत्वव्या

प्र० इति सिद्धांत्यभिमतं । तच्चात्मस्वरूपमुतभिन्नं । आद्येतस्य स्वप्रकाशत्वेन शास्त्रवैयर्थ्यं । न च भेदभ्रमनिरासार्थं शास्त्रं । अधिष्ठानाप्रकाशं विना भेदभ्रमस्यैवायोगात् । स्वरूपे प्रकाशमानेनैव ज्ञानविरोधिवृत्त्यभावाद्भ्रम इति त्वयुक्तं । तद्वेद्ये दुःखादावज्ञानप्रसंगात् । द्वितीये सत्यत्वेऽपि सिद्धांतः । अभावत्वेऽप्यभावद्वैतस्यान्यत्र निरासात् । मिथ्यात्वे तु न तत्वावेदकशास्त्रवेद्यतेत्यादि ॥ प्रत्यगिति ॥ जीवब्रह्मैक्यमित्यर्थः । विश्वकर्तृत्वसर्वज्ञत्वादेर्ब्रह्मधर्मस्यासर्वकर्तृत्वाल्पज्ञत्वादेर्जीवधर्मस्य सत्यत्वादित्यर्थः । यद्वार्कट्यत्वमोक्तत्वं दुःखित्वादिजीवधर्मस्य ब्रह्मधर्मविरुद्धस्य सत्यत्वादित्यर्थः । तन्निवृत्तिः कर्तृत्वमोक्तत्वादिबन्धनिवृत्तिः ॥ ज्ञानस्येति ॥ यद्विषयकं हि ज्ञानं तद्विषयकमज्ञानमेव साक्षान्निवर्तयति । यदि च कर्तृत्वादिकमज्ञानकार्यं तदा तद्द्वारा तन्निवर्तकस्यात् । न हितत्तथेत्यर्थः । सत्यस्य अज्ञानाकार्येऽप्येति व्याख्येयं । मिथ्यैव आविद्यक एवेत्यर्थः । तथा च कर्तृत्वादि विरुद्धधर्माणां मिथ्यात्वेनैक्यस्य विषयत्वमज्ञानकार्यत्वेन च ज्ञानान्निवृत्तियोगेन कर्तृत्वादिबन्धनिवृत्तिः फलमिति भावः ॥

न प्रत्यग्ब्रह्मैक्यं विषयः । कर्तृत्वादेर्विरुद्धधर्मस्य सत्यत्वेनैक्ययोगात् । नापि तन्निवृत्तिः प्रयोजनं । ज्ञानस्याज्ञानमात्रनिवर्तकत्वेन सत्यस्य ज्ञानान्निवृत्त्ययोगादिति प्राप्ते सत्यं कर्तृत्वमोक्तत्वादि प्रपञ्चस्य सत्यत्वे विषयादिनसिध्यतीति । प्रपञ्चस्तु मिथ्यैव ।

गु० वृत्त्या तद्वाप्या ज्ञानत्वस्याप्यसंभवादित्यर्थः ॥ प्रत्यगिति ॥ जीवब्रह्मैक्यमित्यर्थः ॥ ऐक्ययोगादिति ॥ पारमार्थिकविरुद्धधर्माधिकरणयोरेक्ये जलानलयोरपि तत्प्रसंगादिति भावः ॥ तन्निवृत्तिरिति ॥ कर्तृत्वादिरूपबन्धनिवृत्तिरित्यर्थः ॥ ज्ञानस्येति ॥ यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति व्याप्तेरिति भावः ॥ प्रपञ्च

प्र० अतएवेति ॥ यतः कर्तृत्वादर्भिम्यत्वेविषयादिसिद्धिरतद्व्यर्थः । अन्यथा “असत्यत्यगोचरेविषयिणिचिदासके युष्मत्प्रत्यय गोचरस्यतद्धर्मोणांचाध्यास” इत्यारभ्य “मिथ्याप्रत्ययरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तनः सर्वलोकप्रत्यक्ष” इत्यंतर्भाष्यव्यर्थमेवस्यादितिभावः । यदुक्तं विषयादिसिद्ध्यर्थमध्यासवर्णनं भाष्यइतितदप्युक्तमितिभावेन “बंधमिथ्यात्वेनैवमुक्तिरपेक्षत” इत्यनुव्याख्यानद्विकृत्वादूषणंतरमाह ॥ कर्तृत्वादीति ॥ विशिष्टस्येति ॥ मिथ्याभेदेगृहीतेपीलन्वयः । मिथ्यात्वेहेतुः अतत्वावेदकेनेति । तत्रहेतुः संभावितेति ॥ नकेवलं विशिष्टाभेदेबाधकभावः प्रयोजनं चास्तीत्याह ॥ तत्त्वंपदेति ॥ युक्तंचविशिष्टैक्यमेवेत्याह ॥ तल्लक्षितइति ॥ तत्त्वंपदलक्षितइ

अतएवभाष्येऽध्यासवर्णनमिति विवरणाभिप्रेतमधिकरणमपिनिरस्तं । कर्तृत्वादिविशिष्टस्य संभावितदोषेणातत्त्वावेदकेनप्रत्यक्षानुमानादिनामिथ्याभेदेगृहीतेपितात्विकाभेदेमानंतरविरोधाभावेनतत्त्वंपदमुख्यार्थत्वायतल्लक्षितेचिन्मात्रेऽभेदाप्रसक्तयातत्त्वमसिवाक्यवैयर्थ्यायचविशिष्टस्यैवनिर्दोषयाश्रुत्यातात्विकाभेदेबोधनसंभवेनविषयार्थमध्यासस्यावकव्यत्यात् ।

गु० स्त्विति ॥ तथाकर्तृत्वादिरूपप्रपंचस्यामिथ्यात्वादिक्यस्यविषयत्वं मिथ्यात्वेनाज्ञानकार्यत्वात् ज्ञानेनतन्निवृत्त्याप्रयोजनंचसिद्धमित्यर्थः ॥ अतएवेति ॥ कर्तृत्वभोक्तृत्वादिरूपप्रपंचसत्यत्वेविषयाद्यसंभवादेवेत्यर्थः ॥ संभावितदोषेणेति ॥ अत्रप्रत्यक्षादर्भिम्यत्वादेदयाहकत्वेअतत्त्वावेदकत्वेहेतुः तत्रचसंभावितदोषत्वमितिज्ञेयं । नकेवलंविशिष्टाभेदेबाधकभावः प्रयोजनानंतरं चास्तीत्याह ॥ तत्त्वंपदेति ॥ युक्तंचविशिष्टैक्यमेवेत्याह ॥ तल्लक्षितइति ॥ तत्त्वंपदल

प्र० लर्थः । यत्र हि भेदः प्रसक्तस्तत्रैव तन्निषेधरूपामेदो बोधनीयः । न हि चिन्मात्रे भेदः प्रसक्तः । येन तत्राभेदबोधनं सार्थकं । किंतु विशिष्टाणु-
वेति । विशिष्टस्य कर्तृत्वादिविशिष्टस्य । विशिष्टाभेदे बाधकं शङ्कते ॥ न चेति ॥ तथा च तत्त्वावेदकप्रत्यक्षादिभानविरोधइति भावः ॥
अस्येति ॥ सदा तन विरुद्धधर्मवत्त्वात्तात्त्विकभेदवन्तौ जीवपरावित्यनुमानस्येत्यर्थः । “तत्परत्वात्परत्वाच्चे” तित्वयैवोक्तेरिति भावः । तदुक्तिः
अध्यासोक्तिः ॥ सेत्वितीति ॥ “सेतुदृष्ट्या समुद्रस्य ब्रह्महत्याव्यपोहती” त्यादिस्मृतेरिति भावः । पापस्य सेतुज्ञानकार्यत्वे हि तज्ज्ञानमज्ञाननिवृ-
त्तिद्वारा तन्निवर्तकं स्यात् । न च तत्तथा । तथा च तद्देवात्राप्यज्ञानाकार्यस्य विरुद्धधर्मस्य ज्ञानेन निवृत्तिसंभवात् तदर्थं तस्य मिथ्यात्ववर्णनमि-
त्यर्थः । ननु सेतुदर्शनस्यापि न साक्षात्पापनिवर्तकत्वं किंतु स्वजन्या दृष्टद्वारा । साक्षाद्विवर्तकत्वेऽपि न ज्ञानेन किंतु विहितक्रियात्वेन ।

न च विरुद्धधर्मस्य सदा सत्त्वे भेदस्तात्त्विक एव स्यादिति वाच्यं । अस्याप्यनुमानस्य श्रुतिविरुद्धत्वेनाता-
त्विकविषयत्वात् । नापि प्रयोजनार्थं तदुक्तिः । सेतुज्ञानाकार्यस्यापि पापस्य सेतुज्ञानाद्विवृत्तेः ।

गु० क्षितइत्यर्थः । यत्र हि भेदः प्रसक्तस्तत्रैव तन्निषेधरूपोऽभेदो बोधनीयः । न हि चिन्मात्रे भेदः प्रसक्तः चिन्नेत्यनवभासात् । येन तत्राभेदबोधनं सार्थकं स्यादिति
भावः ॥ विशिष्टस्यैवेति ॥ कर्तृत्वादिविशिष्टस्यैवेत्यर्थः ॥ न चेति ॥ तथा च तत्त्वावेदकप्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधइति भावः ॥ अस्येति ॥ सदा तन विरुद्धधर्म-
वत्त्वात्तात्त्विकभेदवन्तौ जीवपरावित्यनुमानस्येत्यर्थः ॥ तदुक्तिरिति ॥ अध्यासोक्तिरित्यर्थः ॥ सेत्वितीति ॥ “सेतुदृष्ट्या समुद्रस्य ब्रह्महत्याव्यपोहती” त्यादि-
स्मरणादिति भावः । पापस्य सेतुज्ञानकार्यत्वे हि तज्ज्ञानस्य तदज्ञाननिवृत्तिद्वारा तन्निवर्तकं स्यात् । न च तदस्ति । तथा च तद्देवात्राप्यज्ञानाकार्यस्यापि विरुद्धधर्म-

प्र० ज्ञानलेनज्ञाननिर्वत्यलज्ञानस्यैव । अतःकर्तृत्वादेराविद्यकत्वाध्यासावर्णनयुक्तमित्यतआह ॥ विस्तृतमिति ॥ न्यायासृतेज्ञाननिर्वत्य
लान्यथानुपपत्तिभंगइत्यर्थः । रामानुजीयमतमप्यनद्यानिराचष्टे ॥ केचित्त्विति ॥ वृद्धव्यवहारादन्यनशब्दानामादौव्युत्पत्त्यभावाद्बुद्धे
नचगामानयेतिवाक्यप्रयुक्ते प्रयोज्यवृद्धेनचगव्यानीतायांपार्श्वस्थोबालोस्यगवानयनप्रवृत्तिज्ञानपूर्वा प्रवृत्तित्वात् मत्प्रवृत्तिवत् । ज्ञानंतु
सहेतुकमित्यस्यहेतोरदर्शनाद्वाक्यमेवहेतुत्वेनगृहीत्वापश्चादावापोद्वापक्रमेणकार्यएवशब्दानांव्युत्पत्तिप्रत्येतीतिकार्यएववाक्यानांप्राप्तामाण्यं ।

विस्तृतचैतदन्यत्र । तस्मान्नविवरणमतमपियुक्तं । केचित्तुवृद्धव्यवहारेणकार्यएवशब्दानांव्युत्पन्नतयासिद्धेर्ब्रह्मणिवेदान्तानामप्रामाण्याद्विचारो नारंभणीयइतिप्रामे अंवातातादीनंगुल्यानि दिश्यांवातातादिशब्देषुप्रयुक्तेषुबालानांतेषुतच्छब्दानांप्रथमव्युत्पत्तिदर्शनात्ब्रह्मणिवेदान्तानां

गु० सज्जनेन निवृत्तिसंभवाद्गतदृश्यस्य भित्त्यात्ववर्णनमित्यर्थः । ननु सेत्वादिज्ञानस्यादृष्टद्वारेण तन्निवर्तकत्वात्तद्विवर्तकत्वं । तत्त्वेपि वा न ज्ञानत्वेन तत् । किंतु विहितक्रियात्वेन । ब्रह्मज्ञानं च न तादृशमिति दृष्टं तद्वादातिकैवधम्यमिति चेत्संभ्रमकरोपीत्याह ॥ विस्तृतमिति ॥ अन्यत्र न्यायामृतज्ञाननिवर्त्यत्वात् न्युपपत्तिर्भंगइत्यर्थः । यद्वा ननु सेतुदर्शनमात्रं निवर्तकं । सेतुस्थानामपि तत्प्रसंगात् । किंतु दूरगमनादिविशिष्टमेवेति चेदिहापि न ब्रह्मज्ञानमात्रं निवर्तकं । भाषाप्रबंधजन्येन अधीतवेदांतजन्येन अधीतवेदांतजन्येनाप्यसंभवावविपरीतभावनप्रबलारब्धकर्मादिना प्रतिबद्धेनापि तन्निवृत्तिप्रसक्तेः । किंतु नियमाधीतवेदांतश्रवणादिनियमविशिष्टमेवेति सामान्यमेवेत्याह ॥ विस्तृतमिति ॥ रामनुजीयमतमनूद्य दूषयति ॥ केचिन्विति ॥ वृद्धअवहारस्य कार्यप्रतिपत्तिनिबन्धनतया कार्यमात्रेन

प्र० ब्रह्मतुसिद्धरूपमितिसिद्धे व्युत्पत्त्यभावेन वेदानां ब्रह्मबोधयितुं शक्ता इत्यप्रमाणं । अतस्तदर्थं निर्णयात्मकमिदं शास्त्रं नारंभणीयमिति पूर्वपक्षः स्यादयः । सिद्धांतस्तु नैवं बालानां प्रथमं कार्ये व्युत्पत्तिप्रहः । एतावदनुसंधानशक्तत्वात् । किंतु सिद्ध एव । तथाहि । मातापित्रादीनां गुल्यानिर्दिश्य इयं ते अंबा अयेतात इत्यंबादिशब्देषु केन चिदात्मेन प्रयुक्तेषु सत्सु तत्रैषां शब्दानां व्युत्पत्तिमवधारयति । नहि निखिललोकविदित शब्दार्थसंबंधाधारणप्रकाराणो दोषयुज्यते । अतो ब्रह्मणिसिद्धरूपेऽपि बोधमापादयितुं शक्ता वेदानां इति विचारशास्त्रमिदमारभ्यमेव । उक्तं च “कार्ये व्युत्पत्तिराद्यानियतिरिति गिरस्तत्परा एव सर्वान्यावेदपिरीतिस्तत उपनिषदां मूर्धश्रुतैव । नातस्तद्वेद्यमीमांसनमुचितमिति प्रत्यव

प्रामाण्यसंभवात्तद्विचार आरब्धव्यइतिसिद्धांत इत्याहुः । तत्र ब्रूमः ।

गु० ष्टत्वेन तादृशव्यवहारदर्शनजन्यतया प्रत्याव्ययकभावलक्षणसंबंधग्रहणलक्षणव्युत्पत्तेरपि कार्यमात्रविषयतया कार्यमात्रव्युत्पत्त्यपेक्षशब्दस्य कार्यप्रतिपादकत्वसंभवेऽपि परिनिष्पन्ने ब्रह्मणिशब्दानामव्युत्पन्नत्वेन तद्वोधकत्वानुपपत्त्यवेदानां ब्रह्मणि प्रामाण्यासंभवेनानुब्राह्मणविरहद्वेदांतविचारस्य कर्तव्यतया वेदार्थनिर्णायकन्यायग्रथनात्मकं शास्त्रमनारंभणीयमिति पूर्वपक्षाभिप्रायः । छोटिकावादानादिना अव्युत्पन्नमभिमुखीकृत्य अंबातातादीनां गुल्याप्रदस्य इयं ते अंबा अयेतात इति केन चिदात्मेन प्रयुक्तेषु सत्सु अंबादिपदार्थानां वर्तमानत्वेन प्रतिसंबंधिनां प्रत्यक्षत्वोपपत्तेरिष्टसाधनत्वेन जिज्ञासायाः संभवाद्वा तातादिशब्दानां भवातातादिषु प्राथमिकव्युत्पत्तिदर्शनात्सिद्ध एव शब्दानां व्युत्पन्नत्वेन तत्सोपेक्षे वेदानां परिनिष्पन्नेऽपि प्रामाण्यसंभवाद्दुःशाह्यप्रमाणसद्भावेन वेदानां विचारस्य कर्तव्यत्वाच्छास्त्रमनारंभणीयमिति सिद्धांत इत्ययः

प्र० स्वीयमानोसिद्धेव्युत्पत्तिमाद्यांबहुमुखमवयवब्रह्मजिज्ञास्यमाह”ति । कर्मविचारानंतरंततएवहेतोर्ब्रह्मविचारःकर्तव्यइतितदीयभाष्यंहृदिक्त्वाह ॥ अथेति ॥ अत्र “एतत्सर्वतर्कशास्त्रेब्रह्मतर्कहिविस्तारात् । उक्तं”इत्यादिनाऽनुव्याख्यानकार्येव्युत्पत्तिनिरासेनसिद्धेव्युत्पत्तेरतश्शब्दार्थत्वेनोक्तत्वात् । सुधायामपिपूर्वपक्षेकार्येव्युत्पत्तेरुक्तत्वाद्द्वयमाणंदूषणंनलगतीत्यतउक्तमितिहितवसूत्रार्थइति । तथाचतद्रीत्यावक्ष्यमाणंदूषणमितिध्येयं ॥ नचात्रेति ॥ यदिकर्मविचाराद्याक्षेपेणपूर्वपक्षःक्रियेततदैवतद्धेतुत नान्यथेतिभावः । सूत्रपदानिरस्योगत्याकिंयतइत्यतआह ॥ नचेति ॥ कोयनियमइत्यतउक्तमवतारिकेति । अन्यथाऽऽसंगतिःस्यादितिभावः ॥ संभवइति ॥ अस्रद्रीत्येतिभावः । ननुयथाभवन्मतेजीवभेदकगुणपूर्तिवाचिब्रह्मपदप्रयोगाद्विषयसिद्धिस्तथामन्मतेपिसिद्धब्रह्मवाचकब्रह्मपदप्रयोगात्सिद्धेव्युत्पत्तिज्ञायतइत्यत

अथकर्मविचारानंतरमतःकर्मणांविचारितत्वादवब्रह्मविचारःकर्तव्यइतिहितवसूत्रार्थः । नचात्राथशब्दादिनाकार्येव्युत्पत्तिनिरासःप्रतीयते । नचसौत्रपदनिरस्येहेतुभिःसूत्रावतारिकारूपपूर्वपक्षसंभवेहत्वतरेणसयुक्तः ।

गु० ॥ तवसूत्रार्थइति ॥ “कर्मविचारानंतरंततएवहेतोर्ब्रह्मविचारःकर्तव्यइतिअथातइत्युक्तं”इतितद्वाष्योक्तेरितिभावः । ननुअशब्दादिनाकार्येव्युत्पत्तिनिरासप्रतीताविभवत्वेवंपूर्वपक्षइत्यतआह ॥ नचसौत्रपदेति ॥ सौत्रपदनिरस्येहेतुभिरेवपूर्वपक्षस्यकर्तव्यत्वेसूत्रावतारिकारूपेतिहेतुगर्भविशेषण । अन्यथासूत्रावतारिकत्वानुपपत्तेः ॥ संभवइति ॥ अस्रद्रीत्येतिशेषः ॥ हेत्वंतरेणेति ॥ सौत्रपदानुक्तेतुनिरस्येहेत्वंतरेणेत्यर्थः । ननुचसौत्रपदोक्तहेतुनिवत्यहेतुनैवपूर्वपक्षःकर्तव्यइतिननियमः । तत्सूचितहेतुनिरस्येहेतुनापिपूर्वपक्षाणंबहुलमुपलंभात् । प्रकृतेचसिद्धेव्युत्पत्तेःसौत्रपदेनानुक्तावपिसूचितत्वमस्त्येव । सूत्रेसिद्धार्थपर

प्र० आह ॥ नचेति ॥ ब्रह्मशब्दस्यविजिज्ञासत्वेतिलोडाच्यकार्यान्वितब्रह्मपरत्वेनसिद्धेव्युत्पत्तेरलाभात्सूत्रेचश्रुत्यनुसरणायकर्तव्यपदाध्या-
हाराच्च । यद्यत्रलिङ्गादिविधिप्रत्ययरहितं ब्रह्मपदोपेतंविषयवाक्यंस्यात्सूत्रेचकर्तव्यपदाध्याहारो नस्यात्तदासामूच्येत । नह्येवमितिभावः ।
ननुकार्येव्युत्पत्त्यनिरासेसिद्धेब्रह्मणिप्रामाण्यायोगात्तन्निरासकस्यान्यस्याभावाद्भवद्भिरप्यस्मिन्नसूत्रेतन्निरासादगत्यात्रैवपूर्वःपक्षःकृतइत्यत
आह ॥ किंचेति ॥ विंशतिलक्षणमिति ॥ लक्षणशब्दोध्यायपर्यायः । पूर्वतत्रेद्वाद्दशलक्षणानि । दैवीमीमांसायांचत्वारि ।

नचविधिवाक्यस्यस्यब्रह्मशब्दस्यस्वप्रधानेसिद्धेव्युत्पत्तिरद्यापिसिद्धा । येनतत्प्रयोगात्सामूच्येत । किंच
“अथातोर्धमजिज्ञासे”त्यादि“अनावृत्तिःशब्दा”दित्यतंविंशतिलक्षणमेकंशास्त्रमितिब्रह्मण्येवचतुर्लक्षणीदेव
मीमांसा द्वादशलक्षण्याःकर्ममीमांसायाउत्तरा ब्रह्ममीमांसायास्तुपूर्वोतिस्वीकृतत्वेन सिद्धेव्युत्पत्त्यस्यभावोवसिद्धरूप
देवमीमांसानुपपत्तेस्तस्यास्तत्रैवसिद्धत्वात्पुनरिहसिद्धेव्युत्पत्त्यभावेनपूर्वपक्षोनयुक्तः । अतएवसिद्धांतोप्ययुक्तः ।

गु० ब्रह्मशब्दप्रयोगादित्यतआह ॥ नचेति ॥ ब्रह्मशब्दस्यस्वप्रधानेसिद्धेव्युत्पत्त्यभावेहेतुमाह ॥ विधिवाक्यस्यस्येति ॥ तद्विजिज्ञासत्वेतिश्रुतोलोडाच्यान्वित
ब्रह्मपरत्वात्सूत्रेचश्रुत्यनुसारेणाध्याहृतकर्तव्यपदोक्तकार्यान्वितब्रह्मपरत्वाद्ब्रह्मशब्दस्यनसिद्धपरत्वमितिभावः । ननुकार्येव्युत्पत्तेरनिराकरणेसिद्धेब्रह्मणिप्रामाण्यायो
गात्तन्निरासकस्यान्यस्याभावादगत्याऽत्रैवपूर्वपक्षःकृतइत्यतआह ॥ किंचेति ॥ विंशतिलक्षणमिति ॥ लक्षणशब्दोध्यायपरः । तस्याः सिद्धेव्युत्पत्तेः । तत्रैव
देवमीमांसायामेव ॥ पुनरिति ॥ विशेषहेत्वनुक्तेर्नतदाक्षेपोपि संभवति । सूचनंतुभयत्राप्यविशिष्टमेवेतिभावः । नन्वतदशब्दादिनाऽबोधनेणिसिद्धेव्युत्पत्तेहेतु

प्र० उत्तरस्यांचत्वारिचैत्यर्थः । अतएवेत्युक्तहेतुविशदयति ॥ त्वद्रीत्येति ॥ अगतिपरिहरति ॥ विचारेति ॥ हेत्वर्थेन हेतुबोधकेन ॥ संभवइति ॥ वक्ष्यमाणदिशेतिभावः । तत्र विचारकर्तव्यतायां । त्वन्मतेकर्मविचारस्यैवब्रह्मविचारप्रतिहेतुत्वोक्त्यासिद्धे व्युत्पत्तेर्हेतुत्वस्यातश्शब्देनोबोधनादितिभावः । यत्कश्चिदाह “परीक्ष्यलोकान्कर्मचितान्ब्रह्मणोनिर्वेदमायात् नास्त्यकृतःकृतेन तद्विज्ञानार्थसगुरुमेवाभिगच्छे”दितिमुंडकवाक्यमुदाहृत्य इदंशास्त्रमारंभणीयंनवा । तदर्थब्रह्मज्ञानायतद्विचारांगभूतगुरूपसत्तिपरीक्ष्यलोकानित्यादिवाक्यविधातुंशक्नोतिनवा । तदर्थब्रह्मविचारार्हनेतिसंदेहे “अयमासाब्रह्मे”त्यादिश्रुत्याजीवस्यैवब्रह्मत्वान्नस्यचाहंधीसिद्धत्वेनासंदिग्धतयाविचारानर्हत्वात् । नचेयंश्रुतिरहंधीसिद्धेनविशिष्टेनाभेदनोबोधयति किंतुचिन्मात्रेण तच्चेदानीमावृतत्वात्संदिग्धमितिवाच्यं श्रुतावयमितिप्रत्यक्षसिद्धविशिष्टमेवपरामृश्यब्रह्मतोपदेशात् । “मुष्टिलोपात्तुसंख्याल्लोपस्तदुणत्वात्स्या”दितिदाशमिकाधिकाधिकरणन्यायेनप्राथमिकेदंशब्दस्वारस्यानुरोधेनचरमब्रह्मशब्दस्यदेहबुंहेणादिनाकथंचित्तस्मिन्नेवेनेयत्वात् । नच“ध्यायतीवे”त्यादिश्रुतेःकर्तृत्वादिकंमिथ्येति युक्तं । प्रत्यक्षविरोधेनश्रुतेःपारतंत्र्यमात्रपरत्वात् । अस्तुवाचिन्मात्रैक्यं । तथापितस्यनिर्विशेषत्वेनशब्देनप्रतिपादनासंभवात्तदयमाले त्यादिवाक्यबोध्यं । किंतुविशिष्टैक्यमेव । तच्चासंदिग्धं । ब्रह्मणोजीवान्यत्वेपितस्यसाक्येनज्ञानासंभवात् । एकदेशज्ञानंजातमपि नमोक्षेहेतुःस्यादतोब्रह्मणोऽविचार्यत्वादुरूपसत्तिभिदंवाक्यनविदधातीतिशास्त्रमेतन्नारंभणीयमितिप्राप्ते । त्रिषुधामसुयुद्धोज्यभोक्ताभोग्यश्च

त्वद्रीत्यासिद्धेर्व्युत्पत्तेरतश्शब्दादिनाऽबोधनात् । विचारकर्तव्यताहेत्वर्थेनातश्शब्देनोक्तस्या

गु० त्वमस्त्वित्यतआह ॥ विचारेति ॥ अथशब्दस्यमुक्षानंत्यार्थत्वादितिभावः । तत्र विचारकर्तव्य

प्र० यद्भवेत् । तेभ्यो विलक्षणस्साक्षीचिन्मात्रोहंसदाशिवः । ज्ञाज्ञौ च द्वावजावीशानीशा” वित्यादिश्रुतिभिर्भेदस्याप्यावेदनेन द्विविधवाक्यदर्शनेन संदिग्धत्वसंभवाद् द्विचारार्हब्रह्मोतिशास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धांत इति । यथोक्तं “आत्मा ब्रह्मेत्यधीतः स्फुरति स तु सदा निर्विशेषः स चेत्स्यात् स्यातीतस्य बुद्धेः सरणिमिह नैः कापरिच्छेदवाते” त्यादि । तत्र । यद्गतन्यायैस्सूत्रनिबद्धैर्यद्वाक्यार्थो निर्णयते तस्यैवोदाहरणत्वयोग्यतया परीक्ष्येति वाक्यस्यातथात्वेनानुदाहरणत्वात् । न ह्यथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रे परीक्ष्येति वाक्यगततद्वाक्यार्थो निर्णयकन्यायनिबंधनमस्ति । न वाऽत्र सूत्रे स्थित्वासर्वतीर्थकरैरेतद्वाक्यार्थो निर्णयते । यदपि क्लेशेनास्य वाक्यस्य जिज्ञासासूत्रेणैकार्थताव्युत्पादोदाहरणत्वकथनंतदपि न । साक्षाजिज्ञासापदद्युपेतस्यैवोदाहरणत्वसंभवे क्लेशायोगात् । समानार्थत्वमात्रेणोदाहरणत्वायोगाच्च । निर्णयार्थकस्यैवोदाहरणत्वात् । पूर्वे पक्षोऽप्ययुक्तः । अयमात्मा ब्रह्मेत्यादौ ब्रह्मत्वं यादृशतादृशं निरंकुशं वा । नाद्यः । ब्रह्मैक्यासिद्धेः । न द्वितीयः । प्रत्यक्षबाधात् । न हि मायावादिमत इव प्रत्यक्षमतत्वावेदकमिति पूर्वपक्षिणो मतं । तस्य बलवत्त्वेन ध्यायतीवेत्यादेरन्यार्थवर्णनात् । अयमात्मेत्यभेदवाक्यं पश्यतः पूर्वपक्षिणस्तद्भेदावेदकवाक्यादावान्ध्यस्यायुक्तत्वेन सर्वसामंजस्यायंचंद्रिकोक्तदिशाऽद्वैतिरीत्युक्तस्यैवानुसरणीयत्वाच्च । किंच जीवस्याहं धीसिद्धत्वेऽपि देहादिविविक्तत्वादिना संदिग्धत्वात्तेन रूपेण जिज्ञासासंभवेन शास्त्रानारंभासिद्धेः । अन्यथा त्वन्मतेऽप्यग्रे जीवविचारो न स्यात् ।

थ शब्दादिना सूचितस्य च तत्र हेतुत्वसंभवे तद्विपरीतायाः सिद्धे व्युत्पत्तेस्तत्र हेतुत्वायोगात् ।

गु० तायां । संभवे वक्ष्यमाणरीत्येति शेषः ॥ तद्विपरीताया इति ॥ तन्मते अतश्शब्देन कर्मविचारस्यैव ब्रह्मविचारं प्रति हेतुतायाऽतत्त्वेन सिद्धे व्युत्पत्तेर्हेतुत्वस्याप्र

प्र० यदप्यस्तुवेत्यादिनाचिन्मात्रैक्यमंगीकृत्यायमासेयादिवाक्यावोध्यत्ववर्णनंतद्वयचारः । तस्यतादृशागमवाक्यविनांगीकारायोगेनागमेन तदप्रतिपादनोक्तैर्व्याहृतत्वात् । अपिब्रह्मणोजीवान्यत्वमुपेत्यथावत्तस्यापरिच्छेद्यलोक्तिः साप्ययुक्ता । सूत्रेतस्यासमाधानात् । ब्रह्मणः साकल्येनापरिच्छेद्यत्वादिरूपमहामहिमत्वबोधकवचनसहस्रबलेनागत्यातस्यथायोग्यमेकदेशपरिज्ञानस्यैवमुक्तिहेतुत्वस्यकल्प्यत्वात् । सिद्धांतोप्ययुक्तः । लवुक्तसंदेहोपपादकन्यायस्यसूत्रेकेनापिपदेनाप्राप्तेरित्याद्युहं । ननुटीकाव्याख्याप्रवृत्तस्यादोवैक्यपरमतनिरासेनेत्यतस्तदुपयोगं दर्शयिष्यामवतारयति ॥ तदेवमित्यादिना ॥ आदिसूत्रस्येतिपदं हि त्वादंशब्दप्रतीकग्रहणं तुमतांतरीयाधिकरणमयुक्तमितिप्रथमकर्तुर्हृदयमितिज्ञापनाय । अस्यसूत्रस्यसमन्वयाद्यशेषविचारहेतुत्वात्कथमध्यायाद्यसंगतिरित्याक्षिप्यसंगतिशब्दस्यार्थद्वयमभिप्रेत्य

३।१६

तदेवमतांतरीयमधिकरणमयुक्तमितिहृदिनिधायस्वमतेनाधिकरणमारचयति ॥ तत्रेदमित्यादिना ॥ अध्यायपादं संगतिसिखति ॥ यद्यप्येतदधिकरणाभावे शास्त्रस्येवतदेकदेशयोरध्यायपादयोरप्यारंभासंभवः तथापिसिद्धेशास्त्रारंभेपुनरध्यायाद्यारंभाक्षेपस्यानेनासमाधानाच्छास्त्रेणैव

गु० तिपादनादितिभावः । टीकाव्याख्यानंप्रतिज्ञायपरमतखंडनकथंनसंगतमित्यतस्तस्योपयोगमाह ॥ तदेवमिति ॥ हृदिनिधायेति ॥ अन्यथासंगत्यादीत्येव वक्तव्यतथाइदंसंगत्यादीतिनब्रूयादितिभावः ॥ तथापिसिद्धेशास्त्रारंभइत्यादि ॥ अत्रब्रह्मजिज्ञासायाः कर्तव्यतासमर्थनादतिशब्बादिसंगतिरितिपूर्वटीकास्थेन ब्रह्मजिज्ञासाशब्देनोक्तस्यविचारस्याकारद्वयमस्ति प्रारिप्सतशस्त्रेवर्तिष्यमाणत्वेनविचारकर्तव्यतासाधकाद्यसूत्रसोपेक्षत्वंतद्विजिज्ञासस्वेतिब्रह्मविचारविधायकत्वा

प्र० समाधत्ते ॥ यद्यपीत्यादिना ॥ औपोद्धातिकीति ॥ अनेनटीकायांशास्त्रसंगतिरित्यस्यशास्त्रेणैवौपोद्धातिकीत्यर्थः उक्तः । ननुविचारकर्तव्यतासमर्थेननशास्त्रारंभसिद्धावपिसमन्वयाध्यायोनारंभणीयइतिशंकायाः जीवभेदकगुणपूर्तिवाचिब्रह्मशब्देनसमाधानमस्ति । अन्यथागुणपूर्त्यर्थकसमन्वनारंभः स्यात् । तथाचकथमध्यायासंगतिरितिचेन्न । तथासत्युक्तरीत्याऽविरोधाध्यायारंभप्रयोजकत्वस्यापिसत्त्वेनततोव्यावृत्तस्याद्याध्यायेनसंगत्यंतरस्याभावात्पादचतुष्टयद्वारैवाध्यायचतुष्टयारंभप्रयोजकत्वेनतदालोकशस्त्रारंभप्रयोजकत्वादस्यचनशास्त्रसंगत्यतिरिक्ताध्यायसंगतिरस्तीतिसुधानुसारेणसंगतिपदमन्यथाव्याचष्टे ॥ यद्वेति ॥ न्यायेति ॥ अधिकारिप्रयोजनविषयसत्त्वरूपन्यायव्युत्पादकत्वादित्यर्थः ॥ यथोक्तमिति ॥ सुधायामाद्यस्यतृतीयोपादेउक्तमित्यर्थः । अत्रांतर्भावसंगतिष्टीकाभिमतैलत्रोपष्टंभक

नताभ्यामौपोद्धातिकीसंगतिरित्यर्थः । यद्वा यथातद्विज्ञासस्वेत्यादिब्रह्मविचारविधायकवाक्यार्थनिर्णायकन्यायव्युत्पादकत्वाद्ब्रह्मविचाररूपेणशास्त्रेणांतर्भावलक्षणासंगतिः नतथाध्यायपादाभ्यां समन्वयतद्विशेषाप्रतिपादकत्वादित्यर्थः । यथोक्तं । संगतिस्तावद्विविधा । अंतर्भावलक्षणा

गु० क्यार्थनिर्णायकतयाब्रह्मविचारत्वंचेति । अत्राद्याकारविवक्षायांटीकास्थः संगतिशब्दोपाद्धातपरः । “अन्यथाशास्त्रस्यानारंभणीयत्वप्रसंगा”दितिटीकाप्युपोद्धातोपपादिका । द्वितीयाकारविवक्षायांतुसंगतिशब्दोतर्भावपरः । अन्यथेत्यादिटीकाप्यधिकरणप्रयोजनोक्तिपरा । तत्राद्यपक्षविवक्षयाशास्त्रेणवनाभ्यामौपोद्धातिकीसंगतिरित्युक्तं । द्वितीयपक्षविवक्षयातुयथाशास्त्रेणांतर्भावलक्षणासंगतिर्नतथाध्यायपादाभ्यामित्युक्तमितिध्यं ॥ यथोक्तमिति ॥ आद्यस्यतृतीये“अधिकार

प्र० माह ॥ अतएवोक्तमिति ॥ अतएवास्तेति ॥ जिज्ञासाविधायकवाक्यार्थनिर्णायकन्यायव्युत्पादकत्वादित्येवत्यर्थः । टीकास्थतुशब्दसूचितपरमतदूषणं व्यनक्ति ॥ एतेनेति ॥ औपोद्धातिकीसंगतिर्नैत्यर्थक्यथनेत्यर्थः । एतच्छब्दार्थव्यनक्ति ॥ द्वितीयाध्यायत इति ॥ एतेनैवेति ॥ औपोद्धातिकीअंतर्भावलक्षणावासंगतिर्नैत्यर्थक्यथनेत्यर्थः ॥ स्वार्थइति ॥ श्रोतव्यादिवाक्यस्य ब्रह्मज्ञानायेवदंत विचारः कर्तव्यइति विचारकर्तव्यतारूपस्वार्थप्रतिपादकत्वरूपसमन्वयस्येत्यर्थः । स्वार्थसमन्वयेन समन्वयाध्यायसंगतिरिति पक्षमिति प्रसंगेन दू.

आनंतर्गलक्षणाचेति । अतएवोक्तं सुधायां “अतएवास्य सूत्रस्य न शास्त्रबहिर्भाव” इति । एते न प्रथमसूत्रस्य समन्वयाद्ये शेषविचारहेतुत्वाच्छास्त्रप्रथमाध्यायप्रथमपादसंगतयइति कल्पतरूक्तं निरस्तं । द्वितीयाध्यायतो व्यावृत्तस्य शास्त्रसंगत्यतिरिक्तस्य प्रथमाध्यायादिना संगतिविशेषस्यानुकत्वेनाध्यायपादपीठत्वमात्रस्य न्याय्यत्वात् । एतेनैव श्रोतव्यादिवाक्यानां स्वार्थसम

गु० श्रुतद्वानि” रित्येतद्व्याख्यानावसरे सुधायामुक्तमित्यर्थः ॥ आनंतर्गलक्षणाचेतीति ॥ उपोद्धातादिकृतुतद्विशेषइति भावः । अंतर्भावसंगतेऽपि कामिमतत्वे उपपन्नं क्रमाह ॥ अतएवेति ॥ अतएवास्तेति ॥ तद्विजिज्ञासत्वेति ब्रह्मविचारविधायकवाक्यार्थनिर्णायकतया ब्रह्मविचाररूपत्वादित्येवत्यर्थः । टीकास्थतुशब्दसूचितं परमतदूषणं प्रकटयति ॥ एतेनेति ॥ औपोद्धातिकीसंगतिर्नैत्यर्थक्यथनेत्यर्थः । एतेनेत्युक्तं व्यनक्ति ॥ द्वितीयाध्यायतइति ॥ शास्त्रसंगत्यतिरिक्तस्येति ॥ शास्त्रसंगतिरूपैवेयमध्यायादिसंगतिः । ननु विशेषाकारेण यमध्यायादिसंगतिरिति भावः । यद्वेति व्याख्यानिविवरणमतनिरासार्थमित्यभिप्रेत्यतददूषयति ॥ एतेनैवेति ॥ स्वार्थइति ॥ श्रोतव्यादिवाक्यानां ब्रह्मज्ञानायेवदंत विचारकर्तव्यतारूपार्थप्रतिपादकत्वरूपसमन्वयस्येत्यर्थः । श्रोतव्यादिवा

प्र० षयित्वा ब्रह्मणि वेदांतसमन्वयस्य निमित्तत्वाद्वितीमंशमपि दूषयति ॥ विचारेति ॥ एवमपि पादसंगतिर्नोक्त्याह ॥ पादेति ॥ आद्याधिकरणस्याध्यायाद्यसंगतिमंगीकृत्यानंदमयाधिकरणमारभ्येतत्सुधाविरुद्धमिति भावेनाक्षिपति ॥ नन्विति ॥ तत्रेति ॥ समन्वयाधिकरणेऽध्यायांतर्भाव रूपसंगतेः सत्त्वादित्यर्थः । नन्वीक्ष्यधिकरणे ब्रह्मणोऽवाच्यत्वात्कथं तत्र शास्त्रयोर्नित्वमिति चोद्यमेवानिरस्तं । अतएव सू-

न्वयस्य तद्वारेण विचार्यमाणवेदांतवाक्यानामपि ब्रह्मणिसमन्वयस्य च निमित्तत्वादाद्यं सूत्रं समन्वयेन संगतमिति विवरणोक्तं निरस्तं । तत्तद्वाक्यस्य स्वार्थसमन्वयप्रतिपादनमात्रेण समन्वयाध्यायसंगतौ तृतीयाध्यायादेरपि समन्वयसंगतिप्रसंगात् । विचारकर्तव्यताप्रतिपादनेन ब्रह्मणिसमन्वयनिमित्तत्वस्येवाविरोधादिनिमित्तत्वस्यापि सत्त्वेन द्वितीयादितो व्यावृत्तस्य प्रथमेन संगतिविशेषस्यासिद्धेश्च । पादसंगत्यनुक्तेश्च । ननु तथाप्यानंदमयाधिकरणमारभ्येतिकथं । समन्वयसूत्रे साक्षात्समन्वयोक्तेः “समन्वयसूत्रेणाध्यायशेषस्य प्रपंच्यप्रपंचकभावसंगति” रिति सुधाग्रंथाच्च तत्राध्यायसंगतेः सत्त्वात् ।

गु० क्यानं स्वार्थसमन्वयेन समन्वयाध्यायसंगतिपक्षं तावन्निराकरोति ॥ तत्तद्वाक्यस्येति ॥ ब्रह्मणि वेदांतसमन्वयस्य निमित्तत्वादित्युक्तमप्यंशं निरस्यति ॥ विचारेति ॥ अविरोधादिनिमित्तत्वस्यापीति । विचारकर्तव्यताया असमर्थेन अविरोधाध्यायस्याप्यप्रवृत्तेरिति भावः । ननु मास्तु द्वितीयादिव्यावृत्तसंगतिलाभः । तत्साधारण्येनैव प्रथमाध्यायसंगतिरस्ति त्वत्यत आह ॥ पादेति ॥ तथासत्यविशेषात्कल्पतरुवत्पादसंगतेरपि वक्तव्यतामानमभिधाय आस्याएव विशेषतो वचने करणाभावाद् द्वितीयादिव्यावृत्तसंगत्यभिप्रायेवाच्ये उक्तदोषतादवस्थ्यमिति भावः । “अध्यायपादसंगतिस्त्वनंदमयाधिकरणमारभ्यैव गवेषणीये” त्यानंदमयाधिकरणप्राक्तनानामधिकरणानामध्यायाद्यसंगतिवर्णनं सुधाविरुद्धत्वादनुपपन्नमित्याक्षिपति ॥ नन्विति ॥ तत्रेति ॥ समन्वयसूत्रइत्यर्थः ॥ तस्याइति ॥ अध्यायांतर्भावरूपसंगतेरि-

प्र० त्रेअशब्दमवाच्यनेत्येवोक्तमित्याशङ्क्यनिरस्यति ॥ नचेति ॥ कारणत्वादिनेतिप्रकारेणतृतीया । अनेनप्रकारेणशास्त्रजन्यप्रमाणोचरत्वेत्यर्थः ॥ तदभावइति ॥ शब्दगोचरत्वाभावइत्यर्थः ॥ शास्त्रयोर्नित्वइति ॥ शास्त्रजन्यप्रमाविषयत्वेसाध्येसमन्वयादित्यनेनोपक्रमोपक्रममादिप्रमाण

कशक्तितत्पर्यलक्षणसंबन्धादितिसिद्धवदुपन्यस्तइत्यर्थः । इदंतुमुद्योक्तमूत्रार्थमभिप्रेत्येतिध्येयं । प्रपंच्यप्रपंचकभावकथनमुधावाक्यतुहेतु

ईक्ष्यधिकरणेसमन्वयासाधारणेहेतुवाच्यत्वसमर्थनेनतस्मिन्नपितस्याःसत्त्वात् । नचेक्षतौवचनवृत्त्याजगत्कारणत्वादिनाशास्त्रैकजन्यप्रमाणोचरत्वरूपशास्त्रयोर्नित्वे अवाच्यत्वरूपंवाधकमेवोद्धृतं नतुसमन्वयेहेतुरुक्त इतिवाच्यं । “तदभावेकृतोन्वय” इत्यनुव्याख्यानेवाच्यत्वस्यसमन्वयेहेतुत्वेनोक्तत्वादिति । उच्यते । वैदिकशब्दानांब्रह्मण्युपक्रमोदिलिङ्गप्रमाणकःशक्तितत्पर्यलक्षणःसंबन्धःसमन्वयः । सचनसमन्वयसूत्रव्युत्पाद्यः । तत्रतत्प्रमाणस्यानुक्तेः । किंतुव्युत्पादयिष्यमाणः सशास्त्रयोर्नित्वेहेतुत्वेनसिद्धवदुपन्यस्तः । ईक्षताववाच्यत्व

गु० लर्थः ॥ बाधक्रमेवोद्धृतमिति ॥ सूत्रेअशब्दंनैत्युक्तत्वात् । अन्यथावाच्यमित्यवक्ष्यदितिभावः । तदभावे शब्दगोचरत्वाभावे । तत्र समन्वयसूत्रे । तत्र माणस्य उपक्रमोदिरूपस्यशक्तितत्पर्यलक्षणसंबन्धप्रमाणस्य । किंवित्यस्यहेतुत्वेनोपन्यस्तइत्युत्तरेणसंबन्धः । कथमसिद्धस्यहेतुत्वेनोपन्यासइत्यतोसिद्धस्यापिसिद्धत्वविवक्षयेतिभावेनोक्तंसिद्धवदिति । अव्युत्पादितस्यकथसिद्धत्वविवक्षापिथेनतद्विवक्षयाहेतुत्वेनोपन्यासःसंगच्छेत्येतोनव्युत्पादितत्वेमेवतद्विवक्षायांप्रयोजकं किंनमव्युत्पादयिष्यमाणत्वमपि । (तेन)तदिहसमन्वयस्यप्रागव्युत्पादितत्वेपिव्युत्पादयिष्यमाणत्वात्तद्व्युक्तसिद्धत्वविवक्षयाअप्रत्यहत्वादुक्ततद्विवक्षयाहेतुत्वेनोपन्यासइत्याशयेनोक्तं ॥ व्युत्पादयिष्यमाणइति ॥ मुधाकौरुक्तःप्रपंच्यप्रपंचकभावोपिसमन्वयसूत्रेहेतुत्वेनोपन्यस्तसमन्वयविवरणाभिप्रायकोद्देश्यः

प्र० विवरणाभिप्रायमितिभावः ॥ असंभवाशंकेति ॥ वाच्यत्वंसमन्वयसंभावकमेवोक्तं । नतूपक्रमादिभिःसव्युत्पादितः । नापितत्रोपक्रमदिहेतुर्निरूपितः । तदभावेकृतोन्वयइत्यनुव्याख्यानंतु कुतोन्वयसंभावनेत्येवंपरं । अतएवेक्षतौपूर्वपक्षटीकायां “तच्चवाच्यत्वएवसंभवती”तिसंभवशब्दप्रयोगइतिभावः । यद्यप्यध्यायसंगतिरेवपूर्वपक्षिता तथापियथानपादेनसंगतिस्तथाध्यायेनापीतिदृष्टान्ततयाऽध्यायपादाभ्यामितितदुक्तिः । उत्तरप्रस्थानानुरोधात्परिहारांतरमाह ॥ यद्वेति ॥ पंचाधिकरणीति ॥ “द्विगो”रितिङीप् । उक्तार्थटीकासंम

प्रयुक्तासमन्वयासंभवाशंकैवनिरस्ता समन्वयस्तुनव्युत्पादितइतिनतयोरध्यायपादाभ्यामंतर्भाविलक्षणासंगतिः । यद्वा आनंदमयाधिकरणमारभ्यसंगतिद्वयं । ततोर्वाक्समन्वयेक्षत्योपादमात्रेणसंगत्यभावः । अन्येषुत्वध्यायेनापीतिसंगत्योरभावःपंचाधिकरणीसाधारणः ।

गु० ॥ असंभवाशंकेति ॥ वाच्यत्वंसमन्वयसंभावकतयैवोक्तं । नतुहेतुत्वेन । तदभावेकृतोन्वयइत्यनुव्याख्यानंतु कुतोन्वयसंभावनेत्येवंपरतयायोज्यं । अतएवपूर्वपक्षटीकायां तद्वाच्यत्वएवसंभवतीतिसंभवशब्दप्रयोगइतिध्येयं । ननुईक्षत्यधिकरणेनान्तर्भाविलक्षणसंगत्यभावेपिसमन्वयेहेतुभूतवाच्यत्वसाधकत्वादौपोद्धातिकांसंभतिरस्त्येवेतिसंगतिमात्रनिषेधिकाटीकानुपपन्नेत्यरुच्याह ॥ यद्वेति ॥ यद्वा ननुसमन्वयेसाधकानांबाधकाभावानांचाग्रेवचनादत्रचतदभावात्पादविशेषानंतर्भावेपिसमन्वयसूत्रेसाक्षात्समन्वयोपयोगितत्प्रतिज्ञायाःकृतत्वात् ईक्षत्यधिकरणेचसाक्षात्साधकवत्तिसिद्धयुपयोगिबाधकोद्धारस्यकृतत्वात्समन्वयाध्यायांतर्भावोक्तय एव । नचप्रतिज्ञाबाधकोद्धारयोर्वैक्ष्यमाणसाधकयुक्तिसापेक्षत्वेनतदनेपेक्षसाधकत्वाभावाच्चासमन्वयसाधकांतर्भावइतिवाच्यं । तथासतिएतत्प्रतिज्ञाबाधकोद्धार

प्र० तिमाह ॥ अतएवेति ॥ यतोद्वैतरूप्यपंचस्वधिकरणेष्वतएवेत्यर्थः । यद्यध्यायपादसंगतीतिद्विवचनप्रयोगः स्यात्तदापंचस्वधिकरणेषु ते न स्तइतिधीस्यात् । संगतिरित्युक्तौतुततोर्वाक्त्रिषूभयसंगत्याभावः द्वयोः पादमात्रसंगत्याभावइतिज्ञातुंशक्यतइतिसंगतिद्वयसमुदायाभिप्रायेणै कवचनंप्रयुक्तमित्यर्थः । ननुपीठत्वंनामाधारत्वं । नहिपंचाधिकरण्याध्यायपादाधारात्तास्तीत्यतः पीठवत्पीठमितिभावेनतदुपपादयति ॥ पंचाधिकरण्याइति ॥ यद्वा पंचाधिकरण्याध्यायाद्यन्तर्भावितदादौनिवेशेनयुक्तइत्याशंकानिरासायप्रवृत्तौयथइत्यभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥ पंचाधिकरण्याइति ॥ वक्ष्यमाणेति ॥ प्रत्यधिकरणवक्ष्यमाणरीत्याईक्ष्यस्यधिकरणस्यादिभागेवक्ष्यमाणरीत्यावायुक्तक्रमत्वादित्यर्थः ।

चंद्रिका.

प्र. प्र.

१।१

अतएवाध्यायपादसंगतिरितिसमुदायैकवचनंप्रयुक्तमिति ॥ अ^{४१}ध्यायपादपीठत्वादिति ॥ पंचाधिकरण्याः समन्वयविशेषप्राप्तिपादकत्वादध्यायाद्यन्तर्भावासंभवेपिविचारकर्तव्यतायाः प्रथमंप्रतिपाद्यत्वाद्बक्ष्यमाणक्रमेण

गु० नुपजीवनेनवक्ष्यमाणहेतूनामपिसमन्वयासाधकत्वेनोत्तरसूत्रसंदर्भस्यापितत्रान्तर्भावापातादित्यरुचेराह ॥ यद्वेति ॥ पंचाधिकरणीति ॥ द्विगोरित्यनेनङी प्रियस्येतिचेत्यकारलोपेपंचाधिकरणीशब्दनिष्पत्तिरितिभावः । उक्तार्थसटीकाकुरसंमततदंशयति ॥ अतएवेति ॥ यतस्ततोर्वाक्तनाधिकरणपंचकेसमन्वयेक्ष्योः पादमात्रेणसंगत्यभावोऽन्येषुत्रिष्वध्यायेनापीतिवैरूप्यं अतएवेत्यर्थः ॥ समुदायैकवचनमिति ॥ अथथानाधिकरणश्रुतिसंगतीइतिवदध्यायपादसंगती इतिद्विवचनमेवब्रूयादितिभावः । नन्वध्यायाद्यनाधारात्त्वात्पंचाधिकरण्याः कथमध्यायादिपीठत्वमित्यतः पीठवत्पीठमितिगौणमाश्रित्यतदुपपादयति ॥ पंचाधिक रण्याइति ॥ उत्तराधिकरणसंगतेः सत्त्वात्कथं तन्निषेधइत्यतआह ॥ पूर्वाधिकरणेति ॥ श्रुतिमूलत्वातिरिक्तेति ॥ इहटीकायांपूर्वाधिकरणतद्विषयवाक्यसे

॥ ३० ॥

त्याशङ्क्यपरमतप्रतिक्षेपस्तत्फलमिति
ययनेनफलवदर्थवबोधभावयेदित्यर्थ
वसानादर्थज्ञानंचविनाविचारंसं
। शिष्यमनस्समाधानायाधिकरण
दुःपूर्वशब्दार्थः । आदिपदाद्भाष्ये ।

मन्वयाध्यायस्य तदा
धिकरणतद्विषयवाक्या
तैर्विशेषतश्चसंदिह्यमानै
तेमूलत्वातिरिक्तायाःश्रु
श्चसिद्धांतश्चविविच्यते ।

मादेरविवेचनेनप्रसक्तान्यूनत्वशंकातन्निमि
हबीजपूर्वस्येतिवचनंविषयादिपंचक्रांतगतं
मेतोविषयादिपंचकाभावादितिप्रतिज्ञातविप

प्र० ननु व्याख्याप्रवृत्तस्य किमनेत्यत आह ॥ उपन्यासेति ॥ तत्र हेतुमाह ॥ पूर्वपक्षेति ॥ अत्रेति ॥ एतदधिकरण इत्यर्थः । शास्त्रमित्येतं विषयः । अत्र सर्वत्र पूर्वोक्ता पूर्वपक्षकोटिः । पश्चात्तानी सिद्धांतकोटिरित्यवसेयं । यद्यपि टीकायां जिज्ञासा विषय इत्येवोक्तं ननु शास्त्रमिति तथापि मुधायां किमिदमारंभणीयं न वेति शास्त्रविषयतया स्वीकृत्य तादर्थ्येन जिज्ञासाकर्तव्या न वेत्युक्तत्वाट्टीकायामपि प्रारम्भिततयाचित्तसंगत शास्त्रे प्रवर्तनीयेत्यनेन प्रथमतः शास्त्रा एव कर्तव्यत्वादिकोटिर्कसिद्धस्य सूचितत्वात् पूर्वपक्षोपसंहारे चातो न ब्रह्मा जिज्ञासाकर्तव्येति नैतच्छास्त्रमारंभणीयमिति जिज्ञासाया अकर्तव्यत्वस्य शास्त्रानारंभहेतुत्वोक्त्या शास्त्रानारंभोपसंहारश्चैव मुक्तं । जिज्ञासायाः साक्षाद्विषयत्वोक्तिस्तु टीकायां सूत्रेन

उपन्यासमुखेनैव टीकाार्थोपनिरूप्यते । पूर्वपक्षादिमेयानामविक्षिप्तत्वसिद्धये ॥ अत्र वेदार्थनिर्णायकन्यायग्रन्थनात्मकमिदं शास्त्रमनारंभणीयमुतारंभणीयमिति चिन्ता ।

गु० याद्यभावोपपादनावसरे अत्रापि च समन्वयाधिकरणपरमतनिरासावसरे प्रयोजनाभावप्रतिपादनं तत्तु प्रयोजनस्य विषयादिपंचकांतभाव इत्येकदेशिमतमाश्रित्य कृतं । अतएव तत्र चूडामण्यादिषु उक्तरूपमेकदेशिमतं प्रयोजनस्याधिकरणफलतया तदंगत्वाभावादिति युक्त्या प्रदूष्य संदेहबीजं पंचकांतगतमिति मुख्यमतमुपन्यस्तमिति द्रष्टव्यं । टीकादावित्यादिपदेन भाष्यपरिग्रहः । उपन्यासमुखेनैव टीकार्थस्य कथने हेतुमाह ॥ पूर्वपक्षेति ॥ एवं टीकोक्ता संगतिः समर्थिता । अधुना नैतच्छास्त्रमारंभणीयमिति पूर्वपक्षोपसंहारटीकासूचितां सुधायां किमिदं शास्त्रमारंभणीयं न वेति कोटोक्तो मूलचिन्तामाह ॥ अत्राधिकरणे वेदार्थनिर्णायकेत्यादि ॥ वेदत्वोपहितः सर्वोपीह विचार्यः । नतु परमतद्वयोपनिषद्भागवतेति भावेन वेदार्थेत्युक्तं । यद्यप्ययं संशयो न परस्य मवितुं युक्तः परेण शास्त्रस्याद्याप्यनुपलब्धेः । अनुपलब्धे च धर्मिणि संशया नुदयात् । नापि सूत्रकर्तुः । तस्याविशेषनिर्णयात् । अन्यथानिर्णायकसूत्रप्रणयनानुपपत्तेः । तथापि शास्त्रनिष्पत्त्यनंतरं यदीदं शास्त्रांगेणोपलभ्येत तदा विशेषस्पृष्टमिति

प्र० स्याएवग्राधान्येनोपादानात् । सूत्रेचश्रुत्यनुसारौत्सैवोपात्ता । भाष्येचतस्याएवकर्तव्यत्वसमर्थनाच्चेति । इदं ग्राहिसिततयाचित्तसंगतं । वेदार्थेत्यादितुवक्ष्यमाणानिर्विषयत्वरूपहेतुविशदीकरणायेतिध्येयं । पूर्वपक्षादिप्रमेयस्यनिष्कृष्टतयाहृद्यारोहायतदर्थचिन्ताआह ॥ तदर्थमिति ॥ यद्यप्ययंसंदेहोन्नग्रथकर्तुः । सर्वज्ञत्वात्तस्य । नापिपरस्य । शास्त्रस्यैवानाकलनात् । तथापिशास्त्रनिवृत्त्यनंतरंतद्वृद्धापरःसंदिहीतेतितदीयसंदेहप्रदर्शनमेतदितिमुधायामेवोक्तं । विचारविधेः तद्विजिज्ञासस्वेत्यादिविधेरित्यर्थः । विषयादीत्यादिपदेनफलाधिकारसंबंधाग्राह्याः ॥ विषयभूतंब्रह्मेति ॥ विचारविधौब्रह्मपदश्रवणान्निर्धारणोक्तिः । पूर्वपूर्वकोटिद्वयंप्रत्युत्तरोत्तरकोटिद्वयस्यहेतुत्वमाह ॥ यदीति ॥ ननुतदर्थविषयभूतंब्रह्मेत्यत्र तदर्थप्रयोजनभूतोमोक्षश्चकिर्मसाध्यउतज्ञानसाध्यः । यदिकर्मसाध्यस्तदाज्ञानहेतुविचारोक्तव्यः । यदिज्ञानसाध्यस्तदाविचारःकर्तव्यइति सापि कुतो नोपदर्शितेतिचेत् विषयचिंतोक्त्यैवसोक्तप्रायेतिवास्पष्टत्वाद्वा विधैवलित्यादावग्रेतद्विचारस्येत्स्यमानत्वा

तदर्थन्यायानुसंधानरूपविचारोक्तव्यउतकर्तव्यइति । तदर्थविचारविधेर्विषयादिकंकनसंभवत्युतसंभवतीति । तदर्थविषयभूतंब्रह्मकिंप्रत्यगर्थभूतजीवएवउततदन्यदिति । यदिब्रह्मप्रत्यगर्थएवतदातस्यनिश्चितत्वेनविषयाद्यसंभवाच्छास्त्रमनारंभणीयमितिपूर्वपक्षेफलभावः । यदितुब्रह्मप्रत्यगर्थानदन्यत्तदाप्रत्यगर्थस्यजीवस्यनिश्चितत्वेपिब्रह्मणोविषयत्वसंभवाच्छास्त्रमारंभणीयमिति सिद्धांतेफलफलिभावः ।

मु० ताएवंसंदिह्येतेतिसूत्रकर्तुर्गेवस्वस्मिन्परकीयसंशयाहरणोपपत्तेरित्यन्यत्रविस्तरः । उपक्रमेटीकोक्तातुतदर्थचिन्तेत्याह ॥ तदर्थमिति ॥ संदेहटीकास्थोजिज्ञासाशब्दोभामतीमतइवेनेच्छापरः । किंतुविचारपरइतिदर्शयितुंविचारपदं । विचारोपिविवरणमतइवनश्रवणंकिंतुमननमित्याशयेनोक्तं ॥ न्यायानुसंधानरूपेति ॥

प्र० द्वा सानोक्ता । यद्वा यथाकर्मसाध्यत्वेविचारोऽव्यर्थः तथा ज्ञानसाध्यत्वेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या ज्ञानेन सत्यपि तदभावात्सानोक्तेति । वस्तुतस्तु ब्रह्मपदं व्यावर्त्य पूर्वपक्षेऽतः पदव्यावृत्त्यौ पथिकत्वात्सानवाच्यैवेति । पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरफलत्वं व्यञ्जयन् पूर्वपक्षदोकां विवरितुमाह ॥ पूर्वपक्षस्त्विति ॥ निर्विषयत्वादीति ॥ विषयप्रयोजनाधिकारिसंबन्धश्च न्यत्वरूपेभ्यः प्रकृतेभ्यश्चतुर्भ्यो हेतुभ्य इत्यर्थः । तत्राद्ये हेतुमुपादयितुं विषयभूतं ब्रह्म जीवाद्भिन्नमभिन्नवेति विकल्पौ हृदि कृत्वा च निरस्यति ॥ तत्रेति ॥ मानाभावमुपादयितुं प्रत्यक्षांशानुमानयोस्तत्राप्रवृत्तेः प्रवर्तमानो वेदश्च कर्म

एवमुत्तरत्रापि फलफलिभाव ऊह्यः । यत्र त्वस्य शस्तत्र वक्ष्यते । पूर्वपक्षस्तु । नशास्त्रमारंभणीयं । न्यायानुसंधानात्मकविचाररूपजिज्ञासाया एवाकर्तव्यत्वात् । तदकर्तव्यत्वं च निर्विषयत्वादि हेतुभ्यः । तत्र तावद्विषयत्वेनाभिमतं ब्रह्म न जीवचैतन्याद्भिन्नं मानाभावात् ।

गु० टीकायां पूर्वोक्तिर्निर्दिष्टत्वात्कर्तव्यत्वं पूर्वपक्षइति मंदांशकानिरस्यति ॥ नकर्तव्य उत कर्तव्य इति ॥ पूर्वपक्षस्त्वित्यनेन नकर्तव्येति पूर्वपक्षइति वाक्यं पूर्वपक्षस्तु न कर्तव्येतीत्योजितं भवति । टीकोक्तमधिकार्यादिचतुष्टयशून्यत्वं न समुदितं हेतुः एकैकस्याव्यभिचारात् । किंतु प्रत्येकमित्याह ॥ हेतुभ्य इति ॥ अधिकारिणः प्राधान्येऽपि निरधिकारिकत्वादेर्निर्विषयत्वाधीनत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् पूर्वपक्षन्यायविवरणोक्तत्वाच्च निर्विषयत्वादीत्युक्तं । सूत्रे प्रथममशब्देनाधिकारस्य सूचनादौ कायामधिकार्यादीत्यधिकारिणः प्रथमग्रहणमिति गुरवः । न तावद्ब्रह्मविषयइति टीकायां ब्रह्मा ब्रह्मणोर्मध्ये ब्रह्मतत्वावन्न विषय इत्यर्थो भाति न चासावुपपद्यते उत्तरत्रा ब्रह्मणो विषयत्वा निरासादित्यत आह ॥ तत्र तावदिति ॥ तत्र विषयप्रयोजनयोर्मध्ये विषयस्तावन्न युक्त इत्येव टीकार्थः । ब्रह्मशब्दस्तु ब्रह्मण एव विषयत्वेनाभिमतत्वादिति भावः । जीवव्यतिरिक्ते श्रमाभावादिति न्यायविवरणोक्तहेतुसाधनाय टीकोक्तः प्रमाणभावोऽभिद्धः प्रत्यक्षांशानुमानयोस्तत्राप्रवृत्तावपि मीमांस्यस्य वेदस्यैव प्र

प्र० कांडो ब्रह्मकाण्ड इति द्विविध इति ह्निनिधायाद्यनिराह ॥ कर्मकांडस्येति ॥ द्वितीयेति ॥ अद्वैतिरीत्येति प्रतिपादनाच्छेद्याक्तं । अनेन “प्रमाणभावेन” त्यादिटीका विवृता । यद्यप्यत्र कृत्स्नस्यापि वेदस्य कार्यपरत्वान्नाजीवातिरिक्तब्रह्मणि मानमित्यपि वक्तुं शक्यं । सुधायांतथैवोक्तः । तथापि सौत्रब्रह्मपदेन जीवभेदकरणव्यावर्त्यपूर्वपक्षस्यावश्यकतयैवमुक्तं । सुधायांतथाप्रवृत्तेर्गतिर्वक्ष्यते । ननूपक्रमादिभिर्वेदांतानामखंडप्रत्यागात्मपरत्वसमर्थनपरस्य कस्यचिच्छास्त्रस्यानंगीकारे तत्सिद्धिरेव न स्यात् । तदंगीकारे तु तादृशशास्त्रमंगीकृत्य विषयाभावेन पुनस्तस्यानारंभणीयत्वेन पूर्वपक्षो व्याहृत इति चेत् मैवं तादृशशास्त्रानंगीकारेपि वेदांतानामुपक्रममादिभिर्वस्तुतः आपाततो जातां जीवचैतन्यमात्रपरत्व

कर्मकांडस्य कर्मपरत्वात् । वेदांतैश्चोपक्रमादिभिरद्वैतिरीत्याऽखंडप्रत्यगात्ममात्रप्रत्यायनात् । तस्य चाहमिति स्वप्रकाशतया भासमानत्वात् ।

गु० माणत्वसंभवादित्यतः वेदोपिकिं कर्मकांडरूपो वा तत्र प्रमाणमुत ब्रह्मकांडरूपो वेति विकल्पं मनसि निधाय क्रमेण दूषयति ॥ कर्मकांडस्येत्यादिना ॥ कथं भूयसां वाक्यानां निर्विशेषैकात्मनो धकत्वं संगच्छत इत्यत उक्तं ॥ अद्वैतिरीत्येति ॥ युक्त्यसहमपि परैः सिद्धांतितत्वादस्माभिः पूर्वपक्षितं । नहि परेषां सिद्धांतोऽस्मत्पूर्वपक्षत्वमपि नर्हतीत्यर्थः । जीवस्य चेति टीकायां जीवशब्देन तद्वाच्यविशिष्टपरः तस्यास्वप्रकाशत्वात् किंतु तच्छक्यचिन्मात्रपर इति दर्शयितुं प्रकृततात्ममात्रपरमशक्यस्तस्येति तच्छब्दः । टीकायामसंदिग्धत्वादिति हेतुब्रह्मजीवाभिन्नमिति द्वितीयपक्षसिद्धवत्करणैवोक्तः विपर्यस्तत्वादिविरोधिसासमानत्वस्योपलक्षकश्चेति दर्शयितुं द्वितीयपक्षदूषणपरजीवस्येति याटीका तद्वाच्यानरूपे तस्य चेति वाक्य एव भासमानत्वादित्युक्तं । ननु टीकोक्तं शुद्धचित्प्रकाशमानत्वमयुक्तं । तस्याः स्वप्रकाशत्वेऽप्यविद्याब्रुतत्वादित्यत आह ॥ अहमिति भासमानत्वादिति ॥ अहमर्थस्य चिदचित्संवलनात्मकत्वात्तद्धाने चिदपि भाति । अन्यथा तदधीनमचितोपि भासमानस्यादिति

प्र० प्रतीतिमुपलपूर्वपक्षसंभवेनव्याधाताप्रसक्तेः । जीवस्यचेत्यादौर्थस्तस्यचेति । प्रत्यगात्मनइत्यर्थः । तथाचासंदिग्धत्वाद्वाशास्त्रवेद्यतेति भावः । एतेनाभिन्नमितिद्वितीयोनिरस्तः । ननुतस्यमानेपिततोन्यदेवजडवेद्यस्यादित्यतआह ॥ अन्यस्यचेति ॥ अन्यथाशास्त्रस्यातत्त्वावेदकत्वेनाप्रामाण्यस्यादितिभावः । यत्त्वहमित्यात्मनिभासमानेपिवेदांतवेद्यशुद्धंनभातीतिमूर्खप्रलपनं तन्न । अहंप्रत्ययेशुद्धोन्नभातीतिकोर्थइत्यादिनाभासतीमतनिरासप्रस्तावएवास्थानिरासात् । यदपिस्वप्रकाशस्याप्यविद्यावशाद्वाभानमिति यच्चस्वप्रकाशत्वात्स्फुरतीत्यादिचोद्यं तदपितत्रोक्तरीत्येवनिरसनीयं । अतएवास्यापूर्वप्रपंचः । एतेनाक्षस्यबलवत्त्वात्तद्धाधितावेदाता नाखडचैतन्यवेद्यितुमलमितिनिरस्तं । अद्वैतिरीत्यित्युक्तत्वात्तन्मतेतस्यदुर्बलत्वात् । यत्तुसिद्धांतिमतेब्रह्मतर्कस्यमीमांसांगत्वात्तत्रचाक्षप्राबल्यंसिद्धमितिमूर्खप्रलपनंतदप्यनैनवनिरस्तं । अद्वैतिमतेतदभावात्तदाच्छादनेनापिपूर्वपक्षसंभवाच्च । अतएवतत्सिद्धप्रामाण्याच्छादनेनपूर्वपक्षेप्रेस्फुटः । अत्र यद्यहंधीविरुद्धशुद्धप्रत्यगात्मानंबोधयेयुर्वेदांतास्ताहिबाधितार्थानविचार्याइत्यपिपूर्वपक्षयितुंशक्यं । अतएवमुधायां“नन्वहंकर्ताभोक्तादोषसंसर्गाचाहंप्रत्ययेप्रकाशते तद्विपरीतस्तु श्रुतिप्रतिपादितःप्रतिपत्तव्येतोजिज्ञासेतिचेद्वेदाहं जरद्ववादिवाक्यवत्पावकशैल्यानुमानवच्चप्रतीतिविरोधेनश्रुतिजिज्ञासयोरभासतापात”इत्युक्तं । तथाचबाधितार्थत्वेननिर्विषयत्वसूपपादं । शुद्धोन्नभातीतिकोर्थइत्याद्यनुसंधानेनासंदिग्धत्वोपपादनक्लेशोपिनास्ति । अक्षप्राबल्यंचा

अन्यस्यचसत्यस्याभावात् ।

गु० भावः । एतेनअहमिऽत्युत्तरटीका त्रापिहेतुत्वेनयोजितेतिज्ञातव्यं । ननुस्वरूपेणप्रतीयमानोप्यात्माअद्वितीयत्वादिनासंदिग्धोस्तीत्यतआह ॥ अन्यस्यचसत्यस्याभावादिति ॥ अनेनटीकास्यसत्यरूपवस्तुवाचिनोर्थशब्दस्यतात्पर्यमुक्तमितिज्ञेयं । स्वप्रकाशत्वाभावोपिद्वेधा । प्रकाशस्यैवाभावेनपरप्रकाश्यत्वेनवा ।

प्र० नुक्कलितं भवति । तथाप्यद्वैतिरीत्याप्रवृत्तन्यायविवरणानुसारिटीकानुसारेणैवमुक्तं । सुधायास्तुकथमपिनविचारारंभणीयइत्यभिप्रायः । “नचात्मनःस्वप्नकाशत्वविवदितव्य”मिल्यादिटीकांविवृणोति ॥ आत्मनश्चेति ॥ तार्किकेति ॥ अनेन “नचायमानस” इत्यादिस्तार्किकम तनिरासपरइत्युक्तंभवति । प्राभाकरेयेतत् नचस्वप्नकाशसंविदाश्रयतयेत्यस्यविवरणं । तस्यापीत्यादेरर्थस्तस्यापीति । ज्ञानानंतरान्वेषणेनेति शेषः । कस्यचिदित्यादेर्युक्तिकदन्तर्थाह ॥ कस्यचिदिति ॥ जिज्ञासायामेवेतिशंकाप्रथांविवृणोति ॥ नचेति ॥ नसर्वत्रेति ॥ धर्मिज्ञा

आत्मनश्चास्वप्नकाशत्वेतत्प्रकाशः किं तार्किकरीत्यामानसानुभवेन किंवा प्रा
भाकररीत्यास्वप्नकाशसंविदाश्रयतया । नाद्यः । तस्यापिपरप्रकाशत्वे
नानवस्थानात् । कस्यचिदनुभवस्यस्वप्नकाशत्वेचलाघवादात्मनएवतद
स्तु । नचज्ञानं जिज्ञासितग्राह्यं । जिज्ञासाचनसर्वत्रेतिनानवस्थेतिवाच्यं ।

गु० तत्राद्योऽहमित्यनुभवमितिटीकानुवादरूपेणतत्प्रकाशस्यसिद्धवत्करणेनिरस्तः । द्वितीयदूषणपरानंचायमानसइत्यादिटीकांविकल्पमुखेनव्याख्याति ॥ किंता
किं करीत्येत्यादिना ॥ टीकोक्तंज्ञायमानत्वंपरंपरप्रकाशत्वमेव । अन्यथाऽनवस्थायोगादित्याह ॥ परंपरकाशत्ववेनेति ॥ अस्तुआत्मनएवतदिदिटीकायाहे
स्वमुक्तिमांशंक्य एवेत्यनेनज्ञानांतरं तस्मिन्स्वप्नकाशत्वेचेतिकल्पनात्कृतेआत्मनिस्वप्नकाशत्वमात्रकल्पनलब्धितिहेतुः सूचितइत्याह ॥ लाघवादिनि ॥ जिज्ञा
सायामेवेतिटीकोक्ताशंकानयुक्ता । जिज्ञासायाअपिसर्वत्रिकेत्वेऽनवस्थातादवस्थ्यादित्याशंक्य एवेत्यनेनतस्याअसर्वत्रिकत्वंसूचितमित्याह ॥ जिज्ञासाचनस

प्र० नाद्यभावादिनेतिभावः । अनुभवविरोधादितिहेतुवाक्यंविधृणोति ॥ ज्ञानस्येति ॥ घटज्ञानानंतरंघटज्ञानस्यामीतीच्छायाअभावेपिघटमहंजानामीत्यनुभवादित्यर्थः । अनुभवेविविदमानंप्रतिबाधकमाह ॥ अन्यथेति ॥ जिज्ञासितग्राह्यत्वइत्यर्थः । जिज्ञासाहिज्ञानेच्छा सायद्विषयिणीतज्ज्ञानसाध्या । धर्मज्ञानसाध्यत्वात्तस्याः । धर्मिचेहज्ञानमेव । तथाचधर्मिभूतज्ञानस्यज्ञानेसतिजिज्ञासा तच्चज्ञानंजिज्ञासापूर्वसाचज्ञानपूर्ववैतिपूर्वपूर्वजिज्ञासाज्ञानव्यक्तिपरंपरयात्वदुभिसतजिज्ञासितग्राह्यत्वमपिनस्यादितिमूलक्षतेरनवस्थेत्यर्थः । ज्ञानसाध्यत्वानुभवादित्युक्त्याऽनवस्थानिरासायज्ञानपूर्वकत्वानंगीकारेनुभवविरोधादित्यपिटीकागतहेतुवाक्यार्थउक्तोभवति । अर्थांतरमपिपुक्तदोषपरिहारायशकमुदृक्यति ॥ नचेति ॥ नज्ञानधर्मिकेति ॥ तथाचनज्ञानजिज्ञासाव्यक्तिपरंपरयानवस्थेतिभावः । आत्मादिधर्मिकजिज्ञासायाश्चात्मा

ज्ञानस्यसुखदुःखादिवज्जिज्ञासाभावेप्यनुभवात् । अन्यथाजिज्ञासायाःज्ञानाख्यधर्मिज्ञानसाध्यत्वानुभवादनवस्थास्यात् । नच जिज्ञासानज्ञानधर्मिका किंतु अहंज्ञानीनवाघटोज्ञातो नवेत्यात्मादिधर्मिकैवेतिवाच्यं ।

गु० वेत्रेति ॥ ज्ञानस्यसुखदुःखादिवदित्यादि ॥ अत्रजिज्ञासाभावेप्यनुभवादित्यनेन अनुभवविरोधादिति टीका जिज्ञासाभावेपिज्ञानानुभवविरोधादिति धर्मिज्ञानसाध्यत्वानुभववादित्यनेन जिज्ञासायाधर्मिज्ञानसाध्यत्वानुभवविरोधादिति तादृशजिज्ञासायाअननुभवादित्यनेन अहंज्ञानीनवेत्यादिजिज्ञासाभावानुभवविरोधादितित्रयघाव्याख्याताभवति । अनवस्थास्यादित्यनेनत्वनुभवांतरान्वषणेनवस्थानादितिपूर्वटीकातो नवस्थानादित्यस्यानुभवविरोधादित्यत्रानुषंगोदर्शितइतिज्ञातव्यं ॥ अन्यथेति ॥ ज्ञानस्यजिज्ञासितग्राह्यत्वेज्ञानरूपधर्मिणोज्ञानेनज्ञानविषयकजिज्ञासा तस्यांचसत्यांधर्मिभूतज्ञानस्यज्ञानं अत्रव्यक्तिद्वयांगीकारेअन्योन्याश्रयः । त्रयांगीकृतौचक्रकं । परंपरांगीकारेअनवस्थेतिद्वयं ॥ नचजिज्ञासानज्ञानधर्मिकेति ॥ यद्यप्यत्रापिविशेषणीभूतज्ञानस्यज्ञानमावश्यकं । विशिष्ट

प्र० दिज्ञानपूर्वकत्वेष्यासादिज्ञानस्य जिज्ञासा पूर्वकत्वाभावाद्भानवस्था । ज्ञानवत्तस्य जिज्ञासितग्राह्यत्वाभावादितिभावः । अत्रयद्यपि अहंज्ञानी ति जिज्ञासे घटो ज्ञात इति जिज्ञासे इत्येवास्मादिधर्मिक जिज्ञासाभिनयोरुक्तः । ननु संशयाभिनयः । तथापि यद्धर्मिकः संशयस्तद्धर्मिकैव जिज्ञासायुक्ते तियुक्तिमूचयितुं संशयप्रदर्शनमित्यदोषः । नवेतीयनंतरं संशयवज्जि (याज्जि) ज्ञासापि आसादिधर्मिकैवेति योज्यं ॥ अननुभवादिति ॥ अनेन इत्थं नानुभवः कित्वन्यथैवेत्येवमुक्तानुभवविरोध इति टीकार्थ उक्तो भवति । नहीति वाक्यस्य प्रकृतोपयोगदर्शनाच्छंका पूर्वतद्वाक्यं विवृणोति ॥ नन्विति ॥ न च स्वप्रकाशेत्यादिविवृणोति ॥ औत्तरिकेत्यादिविवृणोति ॥ सुषुप्ताविति ॥ ज्ञानाभावादिति ॥

तादृश जिज्ञासाया अननुभवात् । ननु न ज्ञानमात्रमजिज्ञासितग्राह्यं येनानवस्था नापि जिज्ञासितग्राह्यं येनानुभवविरोधः । किंतु किंचिज्ज्ञानं कदापि न ज्ञायत एवेति न कोपि दोष इति चेन्न । कदाप्यज्ञायमानज्ञानस्यासत्त्वापातात् । न द्वितीयः । सुषुप्तावात्मातिरिक्तज्ञानाभावादात्मानुभवाभावेनैतावंतं कालं सुखं सुप्तोऽसीत्यौत्तरिकानुस्मृत्यनुपपत्तेः ।

गु० ज्ञाने विशेषज्ञानहेतुताया अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राप्तत्वात् । तच्च ज्ञानस्य जिज्ञासितग्राह्यत्वाज्जिज्ञासायामेव संभवति । जिज्ञासा च तद्विषयकज्ञानसाध्येत्यन्योन्याश्रयादिस्य देव । तथापि धर्मिज्ञानपरंपराप्रयुक्तानवस्थापरिहाराभिप्रायेण यं शंकेति ध्येयं । वस्तुतो विशिष्टज्ञाने विशेषज्ञानकारणताया अन्यत्र निरस्तत्वाद्भानवत्तत्परं परयाप्यनवस्थेति बोध्यं । न ह्यज्ञायमानेति टीकानुपपन्ना जिज्ञासिता जिज्ञासितग्राह्यत्वपक्षयोरनवस्थानुभवविरोधाभ्यां दूषितत्वात्पक्षांतरस्याभावेन शंकानुदयादित्यत आह ॥ ननु न ज्ञानमात्रमित्यादि ॥ न किंचिन्मानमिति टीकोक्तः परिहारो न युक्तः । कदाप्यज्ञायमानज्ञानस्य परंपरतीष्टत्वादित्यत आह ॥ असत्त्वापातादिति ॥ औत्तरिकानुस्मृतीत्यादि टीकायां प्रकृतोपयोगित्वात्सुषुप्तावात्मानुभवाभावप्रसंगादिति वक्तव्ये सौषुप्तिकानुभवाभावप्रसंगादिति सामान्योक्तिः किमर्थं त्याशं क्य कालाद्यनु

प्र० मनस उपरतत्वादिति भावः । संविदालकत्वाच्चेति वाक्ययुक्तिमुच्यन्विवृणोति ॥ किंचेति ॥ अन्यथानुपपत्त्येति ॥ आस्तातिरिक्तज्ञानाभावादिति भावः । यथा टीकं वर्णयित्वा सुधावाक्याभिप्रायवक्तुं कल्पांतरमाह ॥ अस्तु वेति ॥ तर्हि टीकाविरोध इत्यत आह ॥ टीकायां त्विति ॥ “जीवव्यतिरिक्ते श्रमावाप्तस्य प्रकाशत्वाजिज्ञास्यते” तिन्यायविवरणानुसारेणेत्यर्थः । वस्तुस्थितीति न्यायविवरणे पितथोक्तेरभिप्रायोक्तिः । अस्तु वेत्यमूलमाह ॥ अत एवेति ॥ अनेन पूर्वोत्तरप्रस्थानाविरोध उक्तो भवति । प्रकारांतरेण विचारकर्तव्यत्वमाशंक्य निरस्यति

किंचात्मन औत्तारिकानुस्मृत्यन्यथानुपपत्त्या संविद्रूपत्वान्न संविदाश्रयत्वं । अस्तु वा ता किंकादिरीत्याऽहमर्थप्रकाशः तथापि प्रत्यगात्मनो संदिग्धत्वादविषयता । टीकायां तु न्यायविवरणानुसारेण वस्तुस्थितिप्रदर्शनाय स्वप्रकाशतोका । अत एव सुधायां स्वप्रकाशशतया वा स्वप्रकाशज्ञानाश्रयतया वामानसप्रत्यक्षवेद्यतया वा सिद्धत्वेनेत्युक्तं ।

गु० सवाभावरूपानिष्ठतरापादनार्थमित्याह ॥ एतावंतं कालमित्यादिना ॥ संविदात्मकत्वाच्चेति टीकोक्ते हेतुसाधकत्वेनाथौत्तारिकानुस्मृतीत्यादि टीकायां जयति ॥ किंचात्मन इत्यादि ॥ नन्वत्र टीकायां पूर्वपक्षे परप्रकाश्यत्वं निषेधात् सुधायां तु तदंगीकारात् टीकाद्वयस्य परस्परं विरोध इत्याशंक्य अत्र वस्तुस्थितिप्रदर्शनपरन्यायविवरणानुसारेण तायां संदिग्धत्वोपापादकत्वात् स्वप्रकाशतोक्ता । सुधायां तु यत्किंचित्प्रकाशमात्रेण पूर्वपक्षनिर्वाहिक स्वप्रकाशतोपापादनक्षेत्रेण । न्यायविवरणे स्वप्रकाशपदं दुर्गन्धविनापि प्रकाशपरं । अतो न विरोध इत्यभिप्रायेणाह ॥ अस्तु वेति ॥ प्रकारांतरेण विचारस्य कर्तव्यत्वं परिहरति ॥ एतेनेति ॥ अत्र प्रमाणाश्रयणे न प्रवृत्तत्वाच्छंकाया अधिकत्वमिति शेषः । न हि प्रकाशमानेनार्थेऽपि टीकाभिप्रेतयुक्तिमेतच्छब्दार्थतयाऽतिदिशति । ननु जीवस्यासंदिग्धत्वेऽपि देहादिविविक्तत्वेन वि

प्र० ॥ एतेनेति ॥ एतेन विषयाभावेन । एतच्छब्दार्थव्यनक्ति ॥ धर्मवादिति ॥ ननुजीवस्यासंदिग्धत्वेपिदेहादिविविक्तत्वेनविचार्यतास्या देव । अतएवमुधायां जन्मादिमूत्रेजीवस्यस्वरूपतःप्रसिद्धत्वेपिदेहादिविविक्तत्वेननप्रासिद्धिरित्युक्तमित्याशंकांनिरस्यति ॥ एतेनैवेति ॥ अद्वैतिरीत्युक्तत्वेनेत्यर्थः ॥ उत्तरत्रेति ॥ “ज्ञोतएवे”त्यादौद्वितीये ॥ सत्यत्वाभावादिति ॥ अन्यथाअतत्वावेदकशास्त्रस्यादितिभावः । जन्मादिमूत्रेचनाद्वैतिरीत्यापूर्वपक्षइतिमुधाशयइतिभावः । ननुकुतएवं“जीवस्यस्वरूपतः”इत्यादिमुधानुसारदत्रापिजीवविचारोनाक्षेप्यः । किंतुजीवस्यकथंचिद्विचार्यत्वेपिसिद्धांत्यभिमतजीवान्यब्रह्मविचारो न संभवति । तस्यैवाभावादित्येवात्रपूर्वपक्षोऽस्तु । अतएवमुधायामाद्यमूत्रे “ईश्वरविषयाजिज्ञासाभविष्यतीतिचेन्न । तस्यैवाभावा”दित्युक्तमित्याशंकामुदृक्च्यनिरस्यति ॥ केचित्त्विति ॥ न्यायविवरणेतस्यस्वप्रका

एतेनकर्मकांडस्वेवब्रह्मकांडस्याप्यर्थनिर्णयायविचारआवश्यकइतिनिरस्तं । धर्मवद्ब्रह्मकांडार्थस्यात्मनःपरप्रकाशयत्वा भावात् । एतेनैवजीवचैतन्यस्वरूपस्यासंदिग्धत्वेपिदेहादिभिन्नत्वानंदाद्यात्मकत्वादिनासंदिग्धत्वाद्विषयता । अन्यथासिद्धान्तेप्युत्तरत्रजीवविचारो न युक्तः स्यादिति निरस्तं । सिद्धांतइवपूर्वपक्षेजीवचैतन्यातिरिक्तस्यदेहादिभिन्नत्वादेः सत्यत्वाभावात् । केचित्तुजीवस्याकारांतरेणसंदिग्धतयाविचारसंभवेपिसिद्धांत्यभिमतजीवान्यब्रह्मविचारक्षेपइत्याहुः ।

गु० चार्थतास्यादेव । अतएवमुधायांजन्मादिसूत्रेजीवस्यस्वरूपतःसिद्धत्वेपिदेहादिविविक्ततयानसिद्धिरित्युक्तमित्याशंकांनिरस्यति ॥ एतेनैवेति ॥ अन्यथा जीवस्यदेहादिभिन्नत्वानंदाद्यात्मकत्वेनाप्यसंदिग्धत्वे ॥ उत्तरत्रेति ॥ ज्ञोतएवेत्यादावित्यर्थः ॥ सत्यत्वाभावादिति ॥ तथाचतत्र्यतिपादकस्यातत्वावेदकत्वापा तादितिभावः । स्वोत्प्रेक्षितपक्षांतरमाशंक्यनिराकरोति ॥ केचित्त्विति ॥ जीवस्याकारांतरेणविषयत्वांगीकरोतदविषयत्वोपपादकस्वप्रकाशत्वोपपादकन्याय

प्र० शत्वान्न जिह्वास्यतेत्युक्त्या जीवस्य सर्वथा ऽविचार्यत्वोक्तेरिति भावः । तथा च न्यायविवरणानुसारि टीकायां न तथा वर्णनं युक्तमिति । न्यायविवरणमपि तथैव कथंचिद्विचिंत्यतामित्यत आह ॥ तावन्तेति ॥ जीवान्यब्रह्मविचारक्षेपमात्रेणेत्यर्थः । अतएव सुधायामादि सूत्रे जीवविचारोऽपि प्रत्याख्यायतीति भावः । नन्वेवं वेदांतानां सिद्धचैतन्यमात्रपरत्वे प्रागुक्तरीत्या ब्रह्मतत्त्वापकत्वेनाप्रामाण्यं स्यात् । न च तद्युक्तं । अपौरुषेयत्वेन दोषत्वात् । अतोतिरिक्तब्रह्मपरत्वमकामेनापि वाच्यमिति तद्विषयकत्वेन विचारारंभणीय इत्याशंक्य वैदिकदृष्टान्ततदुपपादयति ॥ सिद्धेति ॥ वायुक्षेपिष्ठादिवाक्यवदिति ॥ “वायुर्वैक्षेपिष्ठादेव तावायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावतिस एवेन भूतिगमयती” लाघर्थाद्वाद्वाक्यस्य क्षिप्रगामी वायुः स्वोचितेन भागेन तोषितो भागप्रदायैश्च प्रयच्छतीति मानांतरप्राप्तक्षिप्रगामित्वादि रूपाथानुवादकत्वं यथा तद्वदित्यर्थः । अतएवाद्येध्याये

तन्न । न्यायविवरणविरोधात् । तावता शास्त्रानारंभासिद्धेश्च ।

सिद्धचैतन्यमात्रबोधने श्रुतेरनुवादकत्वे च वायुक्षेपिष्ठादिवाक्यवत्

मु० विवरणविरोधाऽस्यादित्याह ॥ न्यायविवरणमप्युक्ताभिप्रायेण कथंचिद्विचिंत्यमिति वदंतप्रतिबाधकांतरमाह ॥ तावन्तेति ॥ सर्वथानिर्विषयत्वस्यैव शास्त्रानारंभप्रयोजकत्वात्त्वत्यक्षेच जीवस्यैव विचार्यत्वसंभवेन सर्वथानिर्विषयत्वाभावेन शास्त्रानारंभासिद्धेरिति भावः । ननु वेदांतानां सिद्धचैतन्यमात्रबोधकत्वेऽनुवादत्वेन वैयर्थ्यं स्यात् । न च तद्युक्तं । अपौरुषेयत्वेन दोषतया निश्चितप्रामाण्यस्यायोगात् । अतो विशिष्टार्थत्वमवश्यं कल्पनीयं । ततश्च वेदस्यैव जीवव्यतिरिक्ते श्वरसद्भावे प्रमाणत्वेनानि रित्येतन्न ब्रह्मविषयत्वसंभवेन विचारस्यारंभणीयत्वमविध्यतीत्यत आह ॥ सिद्धेति ॥ वायुक्षेपिष्ठादिवाक्यवदिति ॥ “वायु

प्र० “आम्नायस्यक्रियार्थत्वा”दितिद्वितीयपादीयाधिकरणेऽर्थवादानांभारतादिवद्भूतान्वाख्यानमात्रपर्यवसितानामक्रियार्थत्वेनाप्रामाण्यमाशङ्क्यचेतनप्रवर्तनारूपस्याविधेःप्रवृत्तिप्रतिबंधकालस्यादिव्यावर्तनेनप्रवर्तनाशत्तुत्तंभनायापेक्षितस्यप्राशस्त्यलक्षणयासमर्पणेनविध्यैकवाक्यतयाप्रामाण्यमित्युक्तमितिभावः । ननुवायुक्षेपिष्ठादिवाक्यस्यलक्षितेतात्पर्यविषयीभूतेप्राशस्त्येन नमानांतरावगतिरितिनतस्परत्वेनुवादकत्वं । वेदांतानांतात्पर्यविषयस्यशुद्धस्यस्वप्नकाशतयासिद्धत्वेनतत्परत्वेनुवादकत्वमेवेतिदृष्टांतोविषमइतिचेन्न । वायुक्षेपिष्ठत्वांशस्यैवदृष्टांतत्वेनाभिमत्तत्वात् । अतएवाहच्यविद्वदित्युदाहरणांतरं । अतएव “अग्नयेपवमानायाष्टाकपालंनिर्वपे”दित्यत्राग्नेःपवमानत्वरूपगुणवदत्रवायोःक्षेपिष्ठत्वरूपगुणविधानंकिंनस्यादित्याशंकाव्यावर्तनायविध्युद्देशबहिर्भावप्रदर्शनरूपन्यायस्यतद्वहिर्भावेपि“एतमेवसंतंवायवेनियुत्वतआलभेते”ति

गु० वैक्षेपिष्ठादेवतावायुमेवस्वेनभागधेयेनोपधावति सएवैनंभूतिंगमयति” इत्याद्यर्थवादवाक्यस्य क्षिप्रगामीवायुःस्वोचितेनभागेनतोषितोभागप्रदायेऽर्थप्रयच्छतीतिमानंतरप्राप्तक्षिप्रगामित्वादिरूपार्थानुवादकत्वंयथा तद्वदित्यर्थः । अतएवप्रमाणलक्षणे अर्थवादचरणे“आम्नायस्यक्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानांतसादनित्यमुच्यते”इतिप्रथमाधिकरणे विधिभावनातदंशत्रयातिरिक्तार्थानां वायुवैक्षेपिष्ठादेवतेत्येवमादीनानामर्थवादपदानां किं“वायव्यंश्वेतमालभेतभूतिक्रमः”इत्यादिविध्युद्देशेनैकवाक्यतयाधर्मप्रामाण्यमुत्तेजित्वायां“चोदनालक्षणेथोर्ध्वमः । तत्संज्ञानमुपदेशः । तद्भूतानांक्रियार्थेनसमाग्रायः”इत्युपक्रममध्ये परामर्शोपसंहारैःसर्वस्याग्रायस्यक्रियार्थत्वावधारणात् भारतादिवद्भूतान्वाख्यानमात्रपर्यवसितानामर्थवादानां करणेतिकर्तव्यताविशिष्टभावनामात्रविधानचरितार्थेनविध्युद्देशेनसहपरस्परनैराकारांक्ष्योदेकवाक्यत्वासंभवेनाक्रियार्थत्वादप्रामाण्यमितिपूर्वपक्षप्राप्य अध्ययनविधिवशाच्छस्येवदस्यप्रयोजनवदर्थपर्यवसानेनार्थवादानांप्रयोजनाकांक्षायाः विधेरपिचेतनप्रवर्तनारूपस्यप्रवृत्तिप्रतिबंधकाऽऽलस्यादिव्यावर्तनेनप्रवर्तनाशत्तुत्तंभनायप्राशस्त्योपेक्षयाश्चसत्त्वादर्थवादानांलक्षणयाप्राशस्त्यसमर्पणेनविध्यैकवाक्यतया

प्र० वद्वक्यातरेण देवतागुणविधानं किंनस्यादित्याशंकापनुत्तये विधायकाल्याताश्रवणरूपन्यायस्यापेक्षणाभ्यायप्राप्तत्वादित्युक्तं ॥ विद्वदिति ॥ “य एवं विद्वान्पौर्णमासीयजेत य एवं विद्वानमावास्यायजेत” इति वाक्ययोर्विद्वत्पदयुक्तत्वेन विद्वद्वाक्यशब्दिनयोर्देशपूर्णमासशब्दितप्रकृताश्रेयादि त्रिकद्वयानुवादकत्वं यथा तथेत्यर्थः । तथाहि । द्वितीयेध्याये “प्रकरणं तु पौर्णमास्यां रूपावचनादिति द्वितीयपादीयवृत्तीयाधिकरणे । य एवं विद्वानिति वाक्यद्वयमुदाहृत्य किंपौर्णमास्यमावास्याशब्दितापूर्वकर्मद्वयविधायकं किंवा “यदाश्रेयोष्ठाकपालोमावास्यायांचपौर्णमास्यांचाच्युतोभवति अग्नीषोमीयमेकादशकपालंपौर्णमासे प्रायच्छन् । उपांशुयाजमंतरायजति । ऐंद्रदध्यमावास्यायां । ऐंद्रपयोमावास्याया” इति प्रकृतस्याग्नेयादित्रिकद्वयस्यानुवादकमितिसंशये “सर्वसैवाएतद्यज्ञायगृह्यते यद्भुवायामाज्य” इति वाचनिकस्य भ्रौवाज्यस्य द्रव्यस्य “वात्रात्रीपौर्णमास्यामनूच्येते वृधन्वती अमावास्याया” इति वाक्याभ्यांपौर्णमास्यमावास्यासंज्ञकयोः कर्मणोर्वात्राभ्यां दिशब्दितानां “अग्निवृत्राणि जघन” इत्यादिमंत्राणां

द्विद्वद्वाक्यवच्चन्यायप्राप्तत्वात्सह्यं ।

गु० ग्रामाण्यमितिसिद्धांतितं । यद्यपि वायुर्वैश्वेक्षिपिष्ठादेवतेत्यर्थवदवाक्यलक्षिततया तत्तात्पर्यविषयीभूतप्राशस्त्यस्य मानंतरानवगतत्वाच्चेतत्तत्रानुवादकत्वं तथापि तद्वारभूतसंबाधोऽक्षेपिष्ठत्वस्य लौकिकप्रमाणवगततया सुखतोऽनुवादकत्वाभिप्रायेणानुवादकत्वोक्तिः । अतएव विद्वद्वाक्यवदित्युदाहरणंतरं । अतएव च “अग्नयेपवमानायाष्टाकपालंपुरोडाशं निर्वपे” इत्यत्राग्नेोपवमानत्वस्वरूपगुणविधिवद्वयोःक्षेपिष्ठत्वस्वरूपगुणसंविधानं किंनस्यादित्याशंका निवर्तनाय विध्युद्देशबहिर्भावप्रदर्शनरूपस्य न्यायस्य तद्वहिर्भावेपि “एतमेव संतंवायवे नियुत्वत आलभेत” इति वद्वक्यातरेण देवतागुणविधानं किंनस्यादित्याशंका व्यावर्तनाय विधायकाल्याताश्रवणरूपन्यायस्य चापेक्षणाभ्यायप्राप्तत्वादित्युक्तं ॥ विद्वदिति ॥ “य एवं विद्वान्पौर्णमासीयजेत य एवं विद्वानमावास्यायजेत” इति वाक्ययोर्विद्वत्पदयुक्तत्वेन विद्वद्वाक्यशब्दिनयोर्देशपूर्णमासश

प्र० विधानान्मात्रवर्णिक्यादेवतायाश्चलाभादनुवादत्वेवैयर्थ्यादपूर्वकर्मद्वयविधायकमित्याशंक्य कथंचिद्द्रव्यलाभेपिवात्रघ्न्यादिवाक्यद्वयस्याज्य भागयोर्लिंगक्रमाभ्यांपर्वद्वयेष्वव्यवस्थयाप्राप्तानामंत्राणांव्यवस्थार्थत्वेनमंत्रवर्णादेवतायाअलाभात्“दर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेते”तिफल वाक्यगतयोर्दर्शपूर्णमासपदयोःप्रसिद्धार्थत्वसंपादनेनप्रकृताग्नेयादित्रिकद्वयानुवादकस्यसफलत्वात्समुदायद्वयानुवादइतिसिद्धांतितं । तत्रयथादे वताभावादिन्यायप्राप्तमनुवादत्वं तथावेदांतानामन्यस्यसत्यस्याभावादित्यादिन्यायप्राप्तमनुवादत्वंसहमित्यर्थः । यत्तुवायुक्षेपिष्ठादिवाक्यस्यवि द्वाक्यस्यचानुवादकत्वेपि विध्यपेक्षितप्राशस्त्यसमर्पणेनाद्यस्य फलवाक्यगतदर्शपूर्णमासपदप्रसिद्धार्थत्वसंपादनेनद्वितीयस्यफलवत्त्वाच्चैव यर्थ्यं । वेदांतानांशुद्धचैतन्यमात्रबोधनेनानुवादकत्वेतुतेननकिंचित्फलमितिवैषम्यकथनं तत्र । वेदांताध्ययनस्यादृष्टार्थत्वेनाथाप्रतिपादनेफला भावकथनस्यानुचितत्वात् । अन्यथोत्कर्षसमजात्युत्तरत्वापत्तेः । अतएवतदध्ययनंजपार्थमित्यग्रेस्पष्टं । दृष्टेसत्यदृष्टायोगाद्वायुक्षेपिष्ठादौप्रा गु० ँदवाच्यप्रकृताग्नेयादित्रिकद्वयानुवादकत्वयथातथेत्यर्थः । भेदलक्षणे“प्रकरणंतुर्गौणमास्यारूपावचना”दितिद्वितीयपादीयचतुर्थीधिकरणे दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थं यएवंविद्वानितिवाक्यद्वयंकिमपूर्वकर्मद्वयविधायकं किंवाप्रकृतस्याग्नेयादित्रिकद्वयस्यानुवादकमिति संशये अभ्यासाधिकरणन्यायेनविधिपुनरुश्रुत्याऽपूर्वकर्मद्वयविधा यकं । नचरूपालाभःशंकनीयः । “सर्वसौवाएतद्यज्ञायगृह्यतेयद्रुवायामाज्य”मितिबचनविहितस्यत्रौवाज्यद्रव्यस्य“वार्जन्नापौर्णमास्यामनूच्येतेषुधन्वतीअमावा स्याया”मितिवाक्याभ्यांपौर्णमास्यमावास्यासंज्ञकयोरनयोःकर्मणोर्मंत्रविधानान्मात्रवर्णिक्यादेवतायाश्चलाभात् । नचमंत्राणालिंगक्रमाभ्यामाज्यभागयोर्विधाना न्नात्रविनियोगःसंभवतीतिवाच्यं । वाचनिकविनियोगसंभवेर्लिंगक्रमाभ्यामाज्यभागयोर्विनियोगसंभवात् । त्रिकद्वयानुवादकत्वपक्षेतुवाक्यद्वयमन्यनर्थकस्यात् । तस्मादपूर्वकर्मद्वयविधायकमितिपूर्वपक्षेप्राप्ते कथंचिद्द्रव्यलाभेपिदेवतायाअलाभान्नास्यापूर्वकर्मद्वयविधायकत्वं । नचमंत्रवर्णितल्लभः । वार्जन्नादित्यादिवाक्यद्वय स्य आज्यभागयोर्लिंगक्रमाभ्यांपर्वद्वयेष्वव्यवस्थयाप्राप्तमंत्रव्यवस्थार्थत्वेनलाघवाल्लिंगक्रमयोरबाधेनोपपत्तौतद्वाधयोगात् । नचानुवादवैयर्थ्यं । फलवाक्यगतयो

प्र० शक्त्यादिफलमुक्तमिति । एतेन प्रमाणशिखामणीनावेदातानांसिद्धबोधकत्वसहचयेतदापौरुषेयस्याशस्त्रस्यसुतरात्तत्सह्यमितिनिर्विषयत्वे नानारंभणीयत्वमयुक्तमितिभूषप्रलापोनिरस्तः । तत्रेवात्रापिकस्यचिज्ज्ञातार्थज्ञापकस्यपौरुषेयस्यप्रेक्षावदुपादेयस्यादर्शनात् । अतएवश्रुतेरित्युक्तं । किंचश्रुतेस्तथात्वपिपौरुषेयस्यनतद्युक्तं । उक्तंचमुधायां “श्रीत्यामोक्षपरत्वाच्चतात्पर्यनैवदूषणे । तद्विरोधेनमानत्व”मित्यनुव्याख्या व्याख्यावसरे “पुरुषोहिपरप्रयोजनेनप्रयुक्तोवाक्यमुच्चारयंस्तदीयहिताहितप्राप्तिपरिहारानुगुणार्थमेववदेत् । तद्विरुद्धंनुवदन्ननवधेयवचनः स्यात् । अपौरुषेयंतुस्वभावादेवार्थप्रतिपादयति प्रत्यक्षादिवदेवे”ति । “शक्तिश्चैवान्वितेस्वार्थ” इत्येतद्व्याख्यावसरेचोक्तं “पुरुषदोषोयं यज्ज्ञा तज्ञापनायशब्दोच्चारण”मित्यादि । वस्तुतस्तुन्यायनिबन्धनालकत्वाच्छास्त्रस्य संदिग्धएवन्यायप्रवृत्तेरसंदिग्धेतत्फलाभावाच्चेदमारंभणीयमित्युक्तौनकोपिदोषः । किंच “आत्माब्रह्मेत्यधीतःस्फुरतिसतुसदे”त्यादिवदतात्व्याप्यक्षागमयोरैकविषयत्वमुपैवविचारशास्त्रस्यनिर्विषयत्वेनाना रंभस्यपूर्वपक्षितत्वेनस्वव्याहृतत्वाच्चेति । नन्वध्ययनविधिनान्कृत्स्नस्यवेदस्यार्थज्ञानपर्यंतत्वस्यव्यवस्थापनात् वेदांतैष्वर्थज्ञानस्यान्यतोलाभाद्

गु० दर्शणैर्मासपदयोःप्रसिद्धार्थत्वसंपादनेनसफलत्वात् । तत्संपादनस्यचकलं आग्नेयादीनांषण्णांप्राधान्यंसमिदादीनांचतदंगत्वं । तस्माद्विद्वद्वाक्यंसमुदायानुवाद कमेवेतिसिद्धांतः । अत्रचदेवताभावादित्यायप्राप्तत्वाद्विद्वद्वाक्यस्ययथानुवादकत्वं तथावेदांतानामन्यस्यस्यस्याभावादित्याद्युपदर्शितन्यायप्राप्तत्वादनुवादकत्वंस ह्यमित्यर्थः । अत्र भीमांसकमते अर्थवादस्यपदत्वात्प्रतिवाक्यस्यानुवादकत्वेनार्थवादवाक्यदृष्टांतःसंभवतीति वाक्यस्यानुवादकत्वेदृष्टांततयाविद्वद्वाक्यवदिति दृष्टांतान्तरमुपन्यस्तमितिगुरवः । नन्वर्थवादविद्वद्वाक्ययोःसफलानुवादकत्वादनुवादकत्वस्यतत्रदूषणत्वासंभवेपि श्रुतेर्निष्कलानुवादकत्वादनुवादकत्वंदूषणमित्यत

प्र० ध्ययनंव्यर्थमित्यत आह ॥ वेदांतेति ॥ दृष्टस्यायोगज्जपद्वाराऽदृष्टमेवफलमितिभावः । अपौरुषेयतयाप्राप्तप्रामाण्यानांकथमेवंज्ञातज्ञाप कत्वेनाविचार्यत्वमित्यतः पूर्वपक्षप्रमेयं दृष्टांतपूर्वमुपपादयन्नपसंहरति ॥ एवंचेति ॥ विषयाभावेसतीत्यर्थः ॥ अपौरुषेयत्वेपीति ॥ तर्क पादांत्याधिकरणन्यायेनेतिभावः । अक्रियार्थत्वेन धर्माधर्माबोधकत्वेन ॥ भाट्टमतइति ॥ दर्शितः पूर्वपक्षः ॥ प्राभाकरमतेचेति ॥ चोदनाप्रामाण्यनिरूपणस्याध्यायार्थतया सर्वेष्वधिकरणेषु तदप्रामाण्यपर्यताः पूर्वपक्षा इति विध्यैकवाक्यतामुपेत्य यस्माद्वायुः क्षेपिष्ठादेवतातस्माद्वा यव्यथेतालंभः कार्यइति हेतुसमर्पकतयान्वयाद्धेतुसापेक्षत्वेन चोदनानामप्रामाण्यमित्यर्थः । चोदनानां विधिवाक्यानां ॥ अनुमानेति ॥ कार्यत्वाद्यनुमानेत्यर्थः ॥ ईक्षत्याधिकरणइति ॥ “सदेवसोम्येदमग्रआसी”दित्यादिवाक्यप्रतीतं जगत्कारणं ब्रह्मोतप्रधानमिति संदेहे बहुस्या

वेदांताध्ययनं जपार्थमस्तु । एवंचयथाऽर्थवादाधिकरणेऽपौरुषेयत्वेप्यर्थवादानामक्रियार्थत्वेन विध्यैकवाक्यत्वाभावादानर्थक्यमिति भाट्टमते पूर्वपक्षः प्राभाकरमते चार्थवादानां विध्यैकवाक्यत्वेपि हेतुसमर्पकत्वाद्धेतुसापेक्षत्वेन चोदनानामप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः यथावा परमते शास्त्रयोनि सूत्रे कारणवाक्यमनुमानप्राप्त कारणानुवादीति ईक्षत्याधिकरणे च सांख्यस्मृतिप्राप्त कारणानुवादीति पूर्वपक्षः तथेहापि स्वतः सिद्धप्रत्यगात्मानुवादकावेदांतानविचार्या इति पूर्वपक्षः । यद्वा प्रमाणभूतवेदांतवाक्यगतनिर्णपूर्वपक्षिणावाच्या ।

गु० आह ॥ वेदांताध्ययनं त्विति ॥ तथाचास्यापि सफलानुवादत्वमितिभावः । नन्वध्ययनस्य जपार्थत्वेन सफलत्वेऽप्यपौरुषेयत्वेन प्रमाणस्य वेदांतस्य कथमर्थसंस्पर्श इत्या शंक्याऽपौरुषेयत्वेपि निमित्तांतरादर्थसंस्पर्शेन पूर्वपक्षे दृष्टांतचतुष्टयमाह ॥ एवंचेत्यादिना ॥ तत्र प्राभाकरोक्तावाद्यौ दृष्टांतवार्थसंस्पर्शमात्रे । अद्वैत्योक्तावत्यौ तु प्र

प्र० मिति बहुभावश्रवणात्प्रधानमेव । तथाच सांख्यस्मृतिसिद्धजगत्कारणानुवादिनिकारणवाक्यानीतिपूर्वपक्षोऽथेत्यर्थः । यत्तु वेदांता न चैतन्यज्ञापकत्वेऽपि प्रामाण्यमंगीकृत्य विचारशास्त्रस्य चैतन्यविषयत्वे ज्ञातज्ञापकत्वेनाप्रामाण्यवादो गुरुनतिविषयस्य शिष्यनत्यविषयत्ववादमनुकरोतीति कस्यचित्प्रलपनं । तत्तुच्छं । अनुक्तोपालंभात् । न हि वेदांता न चैतन्यबोधकत्वेन धिगतार्थत्वेन प्रामाण्यमुपेत्य विचारशास्त्रस्याधिगतार्थत्वेनाप्रामाण्यमुक्तं । किंतु वेदांता न तद्विचारशास्त्रस्य च शुद्धबोधकत्वे निश्चितार्थतया ज्ञानाय प्रेक्षावदनुपादेयत्वमेव । अतएव स्वतः सिद्धप्रत्यगात्मनो वादका वेदांता न विचार्य इत्युक्तं । वस्तुतस्तु वेदांता न मागत्या चैतन्यबोधकत्वेन याथाार्थ्यरूपप्रामाण्यसंभवेऽपि स्वार्थस्य निश्चिततया तत्र संदेहविपर्ययोरभावेन तन्निरासकविचारशास्त्रानपेक्षणाद्विचारशास्त्रमिदं न कर्तव्यमिति युक्तः पंथाः ॥ तदाच्छादनेनेति ॥ न च “न च तदाच्छादनेने”त्यप्रतनग्रंथविरोध इति वाच्यं । तत्रोक्तबाधकस्यात्राभावात् । स्पष्टतार्थैतयोर्भेदमाह ॥ अत्र चेति ॥ ननु मुधायामागमस्तुकार्यनिष्ठो न निष्पन्नस्वरूपमीश्वरशक्तोऽत्यवगमयितुं”मित्यादिना वेदस्य कृत्स्नस्य कार्यपरत्वाच्चेत्येवमिति युक्तत्वेन प्राभाकररीत्या पूर्वपक्ष उक्तः । “प्रमाणाभावेने”ति

तदाच्छादनेन तत्सवृत्तेः । किंतु प्रमेयस्य ब्रह्मणोऽद्वैतिरीत्या स्वप्रकाशप्रत्यगात्माभेदान्न विचार्यतेति प्रमेयाश्रयणैर्नैव पूर्वपक्षः । अत्र चाद्यपेक्षे प्रमाणभूतवेदविचाररूपेणापि विचारस्याकर्तव्यताभिप्रेता । द्वितीये तु प्रमेयभूतब्रह्मविचाररूपेणैव ।

शु० स्तुतेऽनुवादकत्वेनार्थसंस्पर्श इति ज्ञेयं । न्यायविवरणे प्रमाणाभावस्य हेतुत्वानुक्तेस्तत्सारस्यायपक्षान्तरमाह ॥ यद्वेति ॥ टीकायां प्रमाणाभावोक्तिस्तु तदाच्छादना

प्र० टीकायास्वोक्तो हेतुरप्येवंरूपेण विवृत इति भाति । अत्र तूच्यते चिन्मात्रपरत्वादित्यद्वैतिरीयेति । तद्विरुद्धं । एवं च वेदांतानामननुवादकत्वं चानु-
कूलितं भवतीत्याशंकां सुधावाक्यतात्पर्यापरिज्ञानविजृम्भितां बाधकोक्तिपूर्वमभिप्रायकथनेन निरस्यति ॥ केचित्त्विति ॥ स्वप्रकाशत्वेति ॥
तन्मते धृतेरेव स्वप्रकाशत्वेनात्मनस्तद्भावादिति भावः । ननु तत्र स्वप्रकाशत्वं वास्तवाभिप्रायेणोक्तं न तु तन्मते तत्त्वेन । अतएव सुधायां “स्वप्रकाशसं-
विदाश्रयतयावे” त्युक्तं । ननु तत्रैव भारइत्याशंक्यबाधकांतरमाह ॥ जीवस्येति ॥ यदि प्राभाकररीत्या पूर्वपक्षस्तर्हि तन्मतेऽद्वैतिमत इव देहादि-

केचित्तु वेदमात्रस्य कार्यपरत्वान्न जीवादन्यद्ब्रह्मास्ति । जीवस्त्वसंदिग्ध इति पूर्वपक्ष-
इत्याहुः । तन्न । प्राभाकररीत्या पूर्वपक्षकरणेन्यायविवरणे आत्मनः स्वप्रकाशत्वो-
क्त्ययोगात् । जीवस्य देहादिभिन्नत्वेन विचार्यत्वसंभवेन शास्त्रानारंभासिद्धेऽथ ।

गु० भिप्रायेणेति भावः । न्यायप्राप्तत्वादनुवादकत्वं च सहामित्युक्तं । तत्रानुवादकत्वेनैव पूर्वपक्षसंभवमाशंक्यपरिहरति ॥ केचित्त्वित्यादिना ॥ यद्वा ननु वेदांतां चि-
न्मात्रपरत्वाभावेऽपि पूर्वपक्षसंभवानुकुतोऽर्थानुवादेन अप्रामाण्येन वा तद्वैतिश्रित्तं नीयेत्यत आह ॥ केचित्त्वित्यादिना ॥ अत्र प्रष्टव्यं । किमयं प्राभाकररीत्या पूर्वपक्षः
उतान्यरीत्येति । नाद इत्याह ॥ प्राभाकरेति ॥ जीवव्यतिरिक्तब्रह्माभावसाधकस्य कार्यमात्रपरत्वस्यैव जीवस्याप्यविचार्यत्वसाधकत्वं संभवात् । तस्य च स्वप्रकाशत्वा-
दिति जीवस्याविषयत्वमिति पादकन्यायविवरणविरोधापातादित्यर्थः । यद्वा प्राभाकरेण स्वप्रकाशज्ञानाश्रयतयैव जीवस्य स्वप्रकाशांगीकारात्तदीत्या पूर्वपक्षे न्यायविवरणेऽपि
स्वप्रकाशज्ञानाश्रयत्वमेव तदविषयताया हेतुत्वेन वक्तव्यं न तु स्वप्रकाशत्वं । तस्य प्राभाकरेणानभ्युपगमादित्यभिप्रायेणाह ॥ आत्मन इति ॥ द्वितीयं निराचरे ॥
जीवस्येति ॥ नचैवं भवत्यपूर्वपक्षस्याप्यनुपपत्तिः । तत्रापि देहादिभिन्नत्वा न दद्यात्मात्मकत्वादिना जीवस्य विचार्यत्वसंभवादिति वाच्यं । अस्माभिरद्वैतिरीत्या पूर्वपक्षकरणेन

प्र० भिन्नत्वादेर्भिन्नत्वाभावेन जीवस्यासंदिग्धत्वेपि देहादिभिन्नत्वस्य सत्यस्य विषयस्य संभवेन निर्विषयत्वेन शास्त्रानारंभेन सिद्धः स्यादिति भावः । ननु सुधायोऽनन्वासा शरीराद्यतिरिक्तोऽहमित्यसंदिग्धविषयस्तसां क्षिप्रतीत्यैव निश्चित इति चेद्वताहं तत एव न जिज्ञास्य इत्युक्त्या देहादि भिन्नत्वस्यापि निश्चितत्वेन तेनाप्यविचार्यत्वाच्छास्त्रानारंभसिद्धिरिति चेन्न । ग्रामाकरमतेतथानंगीकारात् । वास्तवाभिप्रायेण वा देहादिविक्तत्वेनास्मान्ज्ञानाभ्यामविचार्यत्वमिति भावेन वा सुधोपपत्तेः । अत एव सुधायोजन्मादिसूत्रे “जीवस्य स्वरूपतः प्रसिद्धत्वेपि देहादि तोति विविक्ततया न प्रसिद्धिः” इति तेन रूपेण संदिग्धत्वोक्तिः स्पष्टेति भावः । आनंदाद्यात्मकत्वाणुत्वमहत्त्वादिनाविचार्यत्वसंभवाच्च । एवं वा

सुधायान्तत्वनुव्याख्याने सिद्धे व्युत्पत्त्यादेरतश्शब्दार्थत्वेनोक्तत्वात्तद्व्यावर्त्यपूर्वपक्षकार्ये व्युत्पत्तिरुक्ता ।

गु० तेन च देहादिभिन्नत्वादेर्भिन्नत्वाभ्युपगमेन तेन रूपेण जीवस्य विचारविषयतायां शास्त्रस्यातत्वावेदकत्वप्रसंगेन तेन रूपेण जीवस्य विचारविषयत्वासंभवेन शास्त्रानारंभोपपत्तेः । त्वया च ग्रामाकररीत्या पूर्वपक्षकुर्वता देहादिभिन्नत्वादेः सत्यतांगीकारात् तेन रूपेण विचारविषयत्वसंभवेन शास्त्रानारंभासिद्धिरिति विषम्यं । न च मया व्युद्धैतिरीत्यैव पूर्वपक्षकरणान्नोक्तदोषइति शङ्क्यं । तथात्वे वेदमात्रस्य कार्यपरत्वादिति त्वदुक्त्या घातात् । अद्वैतिना तस्यानभ्युपगमात् । न च जीवव्यतिरिक्तब्रह्मना स्तीत्यत्रैव कार्यपरत्वप्रामाकररीतिर्मियाऽऽश्रयते ननु सर्वशेषीति नोक्तदोषइति वाच्यं । तथात्वेऽनुवादकत्वमंगीकृत्या द्वैतिरीत्यैव पूर्वपक्षसंभवे स्वप्रकाशत्वशेषेऽद्वैतिरीतिः कार्यपरत्वप्रामाकररीतिरित्यर्धजरतीयानुपपत्तेरिति भावः । न चैवं सति सुधायामपि कार्यपरत्वेन पूर्वपक्षोक्तिरनुपपन्ना स्यात् । जीवस्य स्वप्रकाशत्वप्रतिपादकन्यायविवरणविरोधात् । जीवस्य देहादिभिन्नत्वेन विषयत्वसंभवेन शास्त्रानारंभासिद्धेश्चैतद्व्युत्पत्त्याद्युक्तदोषाणां तत्रापि साम्यात् । तस्मादर्धजरतीयं भवतामप्यापन्नमित्यत आह ॥ सुधायान्तविति ॥

प्र० धकमुक्त्वा सुधाकृतमाह ॥ सुधायां त्विति ॥ सैवरीतिराप्याश्रीयतामित्यत आह ॥ इह त्विति ॥ अद्वैतिरीत्या अभेद एव ब्रह्मशब्दव्यावर्त्य इति भावः । ननु यद्यद्वैतिरीत्या पूर्वपक्षस्तर्हि नानुवादकत्वं वेदांतानां । पूर्वशुद्धगोचरांतःकरणवृत्तेरभावात् । स्वप्रकाशत्वेऽपि स्वरूपज्ञानविषयत्वस्य कर्तृकर्मत्वविरोधेनानंगीकाराज्ज्ञातज्ञापकत्वाभावात् । अन्यथा भामतीमते जिज्ञासाधिकरणसिद्धांतानुमेषः स्यात् । तथा चानुवादकत्वं वेदांतानामभ्युपेयैव पूर्वपक्षो वाच्य इत्युत्तानदृशां चोद्यमुदृक्क्य बाधकोत्थानिरस्यति ॥ अन्ये त्विति ॥ स्वतः सिद्धत्वेऽपि । स्वरूपज्ञानविषयत्वपीत्यर्थः ॥ तत्सिद्धीति ॥ स्वरूपसिद्धीत्यर्थः ॥ तत एवेति ॥ आत्मनोऽज्ञातत्वादेवेत्यर्थः । ननु तन्मतेऽवेद्यत्वं स्वप्रकाशत्व

इह तु दीकायान्यायविवरणोक्तब्रह्मशब्दव्यावर्त्य पूर्वपक्ष उच्यत इति नेह सावकव्या । अन्येतु आत्मनः स्वतः सिद्धत्वेऽपि प्रमाणतः सिद्धभावा (तत्सिद्धविषय) तत्सिद्धविषयत्वाद्वा तत्प्रत्यायकानां वेदांतां नानानुवादकतेत्याहुः । तदपि न । तत एवात्मनो विषयत्वस्यापि संभवेन निर्विषयत्वपूर्वपक्षायो गात् ।

गु० अद्वैतिरीत्या पूर्वपक्षेऽपि नानुवादकत्वमिति केचित् । तन्मतं निरसितुमनुवदति ॥ अन्ये त्विति ॥ अत्र स्वतः सिद्धत्वस्य तत्सिद्धिरूपत्वं । न चैवं स्वरूपसिद्धिविषयत्वस्य स्वतः सिद्धत्वेऽपीत्यनेनोक्तत्वात् सिद्धविषयत्वादित्यनेन विरोधः । स्वविषयप्रकाशत्वस्यैव स्वतः सिद्धिशब्दार्थत्वादिति वाच्यं । अवेद्यत्वं स्वप्रकाशत्वमिति मतेनास्याभिधानादिति द्रष्टव्यं ॥ प्रमाणत इति ॥ तथा च प्रमाणसिद्धार्थबोधकत्वमनुवादकत्वं तच्च नेवेदांतां । स्वतः सिद्धार्थबोधकत्वेऽपि प्रमाणतः सिद्धार्थबोधकत्वाभावादिति भावः । सिद्धेरेवानुवादकत्वे तत्र त्वात्ममाणत इति विशेषणैर्गौरवमित्यपरितोषादाह ॥ सिद्धविषयत्वाद्देति ॥ तथा च सिद्धिविषयार्थबोधकत्वमनुवादकत्वं । वेदांतानां च स्वतः सिद्धिरूपार्थबोधकत्वेऽपि सिद्धिविषयार्थबोधकत्वाभावाद्वा नुवादकत्वमित्यर्थः ॥ तत एवेति ॥ सिद्धिविषयत्वाभावादेवे

प्र० मिल्यगीकाराच्छ्रुतितन्मीमांसयोर्निर्विषयत्वंयुज्यते । अतएवोत्तरत्र “यत्सलानवतद्वेद्यद्वेद्यतच्चैवसत् । इतितेसमयस्तत्रकुत्राशस्मान ते”तिभवतामेववचनं । अतएव मायावादलंडनटीकायामेवद्यत्वंस्वप्रकाशत्वमित्यगीकाराद्द्वेदानांविषय्यमित्युक्तं । तथाच चैतन्यादन्य स्यात्सलत्वाच्चैतन्यस्यचसलस्यावेद्यत्वान्निर्विषयत्वेन वेदानानामविचार्यतया नेदंशास्त्रमारंभणीयमित्येवपूर्वःपक्षःसाधीयानितिचेन्न । टीका यामात्मनःस्वप्रकाशत्वेनासंदिग्धत्वोपपादनविरोधात् । अवेद्यत्वे चैतन्यमेवेदमित्यादिव्यवहारस्य स्वक्रियाविरोधेनायोगाच्च । कथंतर्ह्यनु वादकत्वसमर्थनमितिचेत् । अयमाशयः । यदुक्तंस्वतःसिद्धत्वेपिप्रमाणवृत्त्यभावादिति तन्न । अनुवादकत्वेहिज्ञातमात्रज्ञापकत्वंतत्र । ननुसजातीयप्रमाणेन । तथाच स्वरूपज्ञानविषयत्वेनसिद्धशुद्धपरत्वेनवादकत्वस्यादेव । अन्यथा वायुक्षेपिष्ठादीनामनुवादकत्वंनस्यात् । परमतेशास्त्रयोन्यधिकरणपूर्वपक्षायोगापाताच्च । यदपितत्सिद्ध्याविषयत्वादिति तदपिन । मामहंजानामीत्यनुभवविरोधात् । अन्यस्यच मिथ्यात्वेनतद्विषयत्वेभ्रांतित्वापत्तेः मुक्तौतदभावेनतद्विषयत्वायोगाच्च स्वरूपविषयत्वावश्यभावात् । अन्यथा स्वरूपचितोज्ञानत्वस्यदुर्घट त्वात् । विस्तृतचैतज्जडत्वहेतुभंगे । ननुतर्हि नेयमद्वैतिरिति । तन्मतेस्वरूपचितःस्वविषयत्वांगीकारात् । तथाचकथमद्वैतिरीत्युक्ति रितिचेत् । अत्राहुः । नसर्वशेऽद्वैतिरितिरितितस्याभिप्रायः । किंतु वेदानानांचिन्मात्रपरत्वएव । अतएवपूर्वपक्षप्रकृतातथैवोक्तं । स्वप्रका शसिद्धत्वोक्तिस्तु सिद्धांतदिशावा न्यायप्राप्ततयावास्तवाभिप्रायेणवा युक्ता । अतएव सुधायोत्रेधापिसिद्धत्वमुक्तं । अतएवोत्तरत्र श्रव णविधेर्विचारविधित्वमद्वैत्यमिमंताप्रत्याख्याय मननविधेर्विचारविधित्वमुपेयगतिर्वक्ष्यते । अन्यथा श्रवणविधेरेवसावक्तव्यास्यात् । ननुचै वंप्राभाकररीत्यावेदस्यकार्यपरत्वमुपेय स्वप्रकाशत्वोक्तेर्वास्तत्वादिभाववर्णनंक्रियतां । एवंचसुधाचानुक्कूलिताभवति । अननुवादकत्वंचानु

प्र० गृहीतंभवति । तथाच कृत्स्नस्यवेदस्यकार्यपरत्वेन जीवान्यब्रह्मणिमानाभावाज्जीवचैतन्यस्यचसिद्धांतिदिशा वस्तुतो न्यायतोवास्वप्रकाशत्वा
 ब्रजिज्ञास्यतेतिपूर्वपक्षेयुक्तइतिचेन्न । एतावताऽतःशब्दव्यावर्त्यपूर्वपक्षलाभेपि ब्रह्मशब्दव्यावर्त्यपूर्वपक्षालाभात् । कार्यपरत्वनिरासस्यब्रह्म
 शब्देनालाभात् । नच जीवान्यब्रह्मानंगीकाराद्ब्रह्मशब्दव्यावर्त्योपिपूर्वपक्षःसेत्स्यतीतिवाच्यं । एवताहि जीवस्यदेहादिभिन्नत्वेनविचार्यत्वसं
 भवेन शास्त्रानारंभासिद्धिरित्युक्तत्वादिति । यद्वा परैरपि व्यवहारनिर्वाहकत्वंशुद्धचित्तोगीकृतं । तद्व्यवहारहेतुत्वमेवतद्विषयत्वमितिवा
 “चित्सुखेनतत्त्वभावस्यापिस्फुरणस्यतद्विषयत्वमित्युक्तत्वेन”त्यादिना न्यायामृते स्वप्रकाशत्वभंगादौ स्वविषयत्वस्यचितोपिचित्सुखमतत्वे
 नोक्ततया तद्रीत्यातद्विषयत्वमितिवापूर्वपक्ष्याशयः । यथोक्तंभावप्रकाशिकाग्रंथकृतैव “अनतिरेकेस्वप्रकाशत्वादात्मनस्सिद्धसाधनता”इत्ये
 तद्व्याख्यावसरे “यद्यपिपरैस्त्वग्रंथेषु स्वप्रकाशालमात्रस्यस्वतस्सिद्धिसंभवेने”ति “स्वतस्सिद्धतायामपितदुपपत्ते”रिति “विज्ञानमेवस्वप्रकाश
 स्वभावंप्रकाशत”इति “स्वभावभेदादेवचस्वात्मनिव्यवहारकुर्या”दितिचतत्रतत्रवद्विस्वप्रकाशस्यात्मनः स्वकर्मत्वाभावेपि स्वजन्यव्यवहार
 विषयत्वयोग्यत्वलक्षणास्वतस्सिद्धिरिष्यते । तादृशालाभिन्नाद्वैतबोधयतःशास्त्रस्यसिद्धसाधनत्वंपररीत्येवकुंशक्य”मित्यादि । तथाचैवंनि
 ब्धर्षः । अद्वैतिरीत्यावेदांतानामखंडप्रत्यगात्मपरत्वं प्रत्यगात्मनश्चस्वप्रकाशसिद्धत्वंसिद्धत्वाभिमतद्यभिप्रायेणेति निर्विषयत्वादितिहेतुयुक्तए
 वेति । निष्प्रयोजनत्वादितिहेतुमादिपदोक्तंसमर्थयते ॥ नापीति ॥ अभ्युदयस्यकर्मोदिलघूपायसाध्यत्वान्मोक्षएवजिज्ञासाफलत्वेनवाच्यः ।

नापिजिज्ञासायाःप्रयोजनमस्ति । प्रत्यग्रूपेब्रह्मण्यहमितिज्ञायमानेपि मोक्षानुपलंभात् ।

शु० लर्थः । अयंभावः । ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वतद्विषयकत्वस्यैवतत्रत्वात् ब्रह्मणःसिद्धिविषयत्वाभावेतदज्ञाननिवृत्त्यसंभवेनसंदिग्धत्वेनतस्यैवविषयत्वोपपत्त्या पूर्वपक्षा

प्र० सचनसाक्षात्तफलं । श्रुत्यागाश्रुतकरूपनापत्तेः । किंतुज्ञानद्वारा । तस्मिंश्चज्ञानेनसत्यपीदानींभोक्षानुपलंभान्नजिज्ञासाफलमित्यर्थः । एतेन “नचजिज्ञासाया” इत्यादिटीकाविवृता । विषयाद्यभावादितिहेतुरुत्तरसाध्यद्वयेष्वन्येति । तेन विषयेत्यादिटीकाविवृता । एवं जिज्ञासाया निर्विषयत्वादिनाऽकर्तव्यत्वमुक्त्वा सुधावाक्यंविवरितुं तद्विधीनांगतिद्वयंवक्तुमाक्षिपति ॥ नन्विति ॥ परैश्श्रवणविधौर्विचारविधित्वमंगीकृतं । तद्रीत्यावा श्रवणादिरूपाजिज्ञासाकर्तव्येति सिद्धांतदोकातात्पर्यापरिज्ञानिनोवा शंकेतितदुदाहृतं । ननु यथा प्रमाणभूतवेदांत वाक्यगतिमनुक्त्वा तदाच्छादनेनपूर्वपक्षःतथेहाव्यस्तु । अतएवटीकायांतस्यगत्यनुक्तिरित्याशंक्यनिरस्यति ॥ नचेति ॥ न्यायोविषयादिः । अत्रेव प्रमाणभूतवेदांतवाक्याच्छादनेबाधकाभावादितिभावः । एतेन विचारविधेरच्छादनस्यनिरासात्ममाणभूतवेदांतवाक्यप्रा

विषयाद्यभावादेवनाधिकारी । नापिसंबंधः । ननुकथंतर्हिश्रोतव्यइतिविचारविधानं । नचतदाच्छादनेनपूर्वपक्षः । विचारविधिवाक्यार्थनिर्णयकन्यायव्युत्पादकत्वादस्याधिकरणस्य तदाच्छादनयोगादितिचेन्न ।

गु० नुदयमिषा ब्रह्मणःसिद्धिविषयत्वेऽवश्यमंगीकार्येऽनुवादकत्वंतदवस्थमेवेतियुक्तमुक्तं अनुवादकत्वन्यायप्राप्तत्वात्सह्यमिति ॥ नापीति ॥ अनेन टीकायां “नचजिज्ञासायाःप्रयोजनं” इत्यत्रचशब्दोपार्थइत्युक्तंभवति । ब्रह्मणःसिद्धत्वोपपादनार्थप्रत्यग्रूपइति । एवंपूर्वटीकांतात्पर्यतोव्याख्याय इदानींटीकोक्तपूर्वपक्षस्यानुत्थानमाशंक्यनिरस्यति ॥ ननुकथमिति ॥ ननु श्रवणसर्विचाररूपत्वाभावेन श्रोतव्यइत्यस्यश्रवणविधित्वेनविचारविधित्वभावात् कथंविचारविधायकत्वेन श्रोतव्य

प्र० माण्याच्छादनमपिनयुक्तमिति कस्यचिन्मुखस्यप्रलपनंदूरीकृतं बोद्धव्यं ॥ वक्ष्यमाणेति ॥ जिज्ञासापदार्थनिरूपणप्रस्तावइतिभावः । ननु “मंतव्यः सोन्वेष्टव्यः सविजिज्ञासितव्य” इत्यादौ “तव्यत्तव्यानीयर” इति विधौ स्मृततव्यप्रत्ययांतस्य तथा “आत्मन्येवात्मानं पश्ये” इत्यादि लिङंतस्य “तद्विजिज्ञासस्वे” ति “तमेवैकजानथे” त्यादिलोडंतस्य च विधायकत्वसंभवादित्याशंक्य तव्यप्रत्ययांतस्य गतितावदाह ॥ मंतव्य इति ॥ इत्यादेरिति षष्ठ्यंतस्य मध्यस्थतयेत्यनेनान्वयः । ब्रह्मपरत्वेन प्रसिद्धबृहदारण्यकच्छांदोग्याद्युपनिषन्मध्यगतत्वेन वा तत्तद्वान्तरप्र करणगत ब्रह्मपरवाक्यगतत्वेन वा बाधकेन तव्यप्रत्ययस्य विधिशक्तिप्रतिबंधात् “अहेकृत्यतृचश्चे” त्यहर्थेकृत्यप्रत्ययस्य विधानात् “कृत्याः” प्राङ् ण्वुलइति कृत्यसंज्ञकस्य तव्यस्याहर्थत्वसंभवात् । तत्र दृष्टान्तो विष्णुरिति ॥ द्वितीयाध्याये द्वितीयपादे “पौर्णमासीवदुपांशुयाजः स्या” दिति चतुर्थे धिकरणे “जामिवा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वचौ पुरोडाशानुपांशुयाजमंतरायजति । विष्णुरुपांशुयष्ट्यव्योऽजामित्वाय । प्रजापतिरु पांशुयष्ट्यव्योऽजामित्वाय । अग्नीषोमावुपांशुयष्ट्यव्यावजामित्वाये” ति दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं वाक्यमुदाहृत्य “उपांशुयाजमंतरायजती” त्ययं किं “वि ण्णुरुपांशुयष्ट्यव्य” इत्यादिवाक्यविहितयागत्रयसमुदायानुवादः उत स्वातंत्र्येण यागविधिरितिसंशये देवताया अलाभेन यागविधित्वायोगात्तव्य प्रत्ययां तविष्णवादिवाक्यविहितयागत्रयसमुदायानुवादइतिप्राप्ते आम्रेयाग्नीषोमीयपुरोडाशद्वयनैरंतर्यकृतस्य जामितादोषस्य वाक्योपक्रमे उप

वक्ष्यमाणरीत्या श्रवणस्य विचाररूपत्वाभावात् । मंतव्यः सोन्वेष्टव्य इत्यादेश्च ब्रह्मपरतयाऽभिप्रेत वाक्यमध्यस्थतया विष्णुरुपांशुयष्ट्यव्य इत्यादिव कृत्यप्रत्ययस्य हार्थत्वेनाप्युपपत्तेरविधायकत्वात् ।

शु० इति वाक्योदाहरणमत्रेति चेत् न । पूर्वपक्षित्वेन संप्रतिपक्षेन द्वैतनिविचारस्यैव श्रवणरूपत्वांगीकारेण तन्मतानुसारणैव तद्वाक्यस्य विचारविधायकत्वशङ्केनादोषात् ॥

प्र० न्यासात् पुरोडाशयोरंतराले किंचिद्विधास्यत इत्यवगमात् आग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडाशयोरनुवाक्यायुगलयोर्मध्ये वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीययाज्यानुवाक्यायुगलानां शास्त्राभेदेनास्मान्क्रमविनियुक्तमंत्रवशेन देवतायालाभादंतराशब्दघटितमेव वाक्यं विधायकं । अजामित्वप्रशसाचतत्रैवावकल्पते । विष्ण्वादिवाक्यं तु जामितादौषोषकमतन्निर्हरणतैकवाक्यमध्यस्थतया विधित्वे प्रतीतैकवाक्यताभंगप्रसंगार्थवादः । तत व्यप्रत्ययस्त्वर्थ इति सिद्धांतितं । तद्वदत्राप्युपक्रमोपसंहारैकरूपावगतैकवाक्यतानिर्वाहायार्हार्थो नविधिस्तव्यप्रत्ययइति भावः । ननु तव्यस्याहोपिसरणात्तदंतमविधायकमस्तु । लिङाद्यंतुसादेव विधिरित्याशंक्यनिरस्यति ॥ नापीति ॥ पश्यदित्यत्र प्रकृतिभागस्य ज्ञानं विजिज्ञासस्येत्यत्र च सन्प्रत्ययस्य चेच्छा मुख्यार्थः । “धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायावै” तिसन्विधानादिति भावः । ननु मुख्यार्थाभ्यां ज्ञानेच्छाभ्यां विचारं लक्षयित्वा तद्विधिरभ्युपगम्यतामित्यत आह ॥ विधौ चेति ॥ अतएव शबरस्वामिना “नविधौपरः शब्दार्थः” इत्युक्तमिति भावः ॥ ब्रह्मपरतयेति ॥ ब्रह्मतात्पर्यकत्वेनेत्यर्थः ॥ यदभिधारयेदिति ॥ दशमे “पूर्वैश्चतुस्त्यकालत्वा” दित्यष्टमपादीयपंचमाधिकरणत्रयं बकनामकपुरोडाशानधिकृत्य “अभिघार्यानाभिघार्या इति मीमांसतोयदभिधारयेदुद्रायास्येपशून्निद्व्याद्यन्नाभिधारयेन्नरुद्रायास्येपशून्निद्व्यात् । अथोलत्वाहुरभिघार्या एव” तिचातुर्मास्येषु त्वचनमुदाहृत्य किमभिधारणानभिधारणयोर्विकल्पः उताभिधारणमेवेति संशये अभिधारणस्य विधेयत्वे विवादाभावादुपक्रमे अभिघार्या इति विधिः । यदभिधारयेदिति विध्यन्यनहर्निनाश्रवणाच्च नाभिघार्या इति प्रतिषेधः । नापि “आत्मन्येवात्मानं पश्ये” दिति “तद्विजिज्ञासस्वे” ति वा विधिः । मुख्यार्थयोर्ज्ञानेच्छयोरविधेयत्वात् । विधौ चलक्षणाया अन्याय्यत्वात् । अनयोरपि ब्रह्मपरतया “यदभिधारयेदुद्रायास्येपशून्निद्व्या” दित्यादिवलिङ्गो विधिशक्तिप्रतिबंधाच्च ।

प्र० अतस्तथोर्विकल्पः । सतिचैवं प्रयोगदशायामन्यतरपरिग्रहायापतंतीमीमांसा मीमांसंतइत्यनूद्यतइतिप्राप्ते मीमांसावरुद्धत्वेनाद्योभिधार्था इत्येषनविधिः । अंत्यस्त्वनन्यपरत्वाद्विधिः । आद्यवाक्यंतुतच्छेषत्वादर्थवादः । तत्समभिव्याहारात् । यदभिधारयेदितिनिंदाश्रवणमप्यभि धार्थाएवेत्यस्यविधेःशेषत्वान्तत्रार्थवादः । एवमिदमभिधारणंशस्तं यत्संतमपिदोषमविगणय्य कर्तव्यमित्येवंनिंदायाअपिशस्तस्त्वज्ञा पनार्थत्वात् । तस्मादभिधारणमेव नविकल्पइतिसिद्धांतितं । अत्राभिधारयेदितिलिङो विधिशक्तिरभिधारणविधौप्राशस्त्यसमर्पणपरत्वेन यथाप्रतिबध्यते तथा पश्येदित्यादिलिङोपि विधिशक्तिर्ब्रह्मपरत्वेनप्रतिबध्यतइत्यर्थः । ननु तस्माद्ब्राह्मणःपांडित्यनिर्विद्यबाल्येनतिष्ठासेदि त्यादौ श्रवणंलब्ध्वा बाल्येनमननेन तिष्ठासेत्स्थातुमिच्छेत् मननंकुर्यादित्यस्तिविचारविरित्यतआह ॥ एतेनेति ॥ ब्रह्मपरतयाविधि शक्तिप्रतिबंधादित्युक्तत्वेनेत्यर्थः । विचारविधित्वेनशंकाहंस्यसर्वस्यापिवाक्यस्यसाधारणंदूषणमाह ॥ विचारस्येति ॥ गांधर्वादिविचारस्य षड्भादिज्ञानहेतुत्वदर्शनादितिभावः ॥ विधीति ॥ अप्राप्तएवविध्यपेक्षेतिभावः । नन्वपूर्वविधेरयोगेपि यथा“व्रीहीनवहंती”त्यादौ नखवि

एतेन“तस्माद्ब्राह्मणःपांडित्य”मित्यादेरपि विचारविधित्वंनिरस्तं ।

विचारस्य ज्ञानहेतुतायाअन्वयव्यतिरेकप्राप्तत्वेन विध्यनपेक्षणाच्च ।

गु० एतेनतस्माद्ब्राह्मणइत्यादि ॥ अत्रात्मन्येवात्मानंपश्येत् तद्विज्ञासस्वेत्यादाविवज्ञानेच्छयोर्विधानाभावेन तत्पयुक्तदोषस्याभावात् विचारश्चलक्षणांविनांगी क्रियतइति तत्पयुक्तस्य विधौलक्षणायाअन्यप्यत्वस्यचाभावादभ्याधिकशंकेयमितित्येयं । तर्हिक्थमतिदेशइतिचेत् न । प्रतीतैकवाक्यतामंगरूपपूर्वोक्तबाधकस्यात्रापि समानत्वेनतिदेशोपपत्तेरितिभावः । साधारणदोषमप्याह ॥ विचारस्येति ॥ “विधिरत्यंतमप्राप्तौ”इतिवचनात् ज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयेजेत्यादेरित्वापूर्वविधि

प्र० दलनादिसाधनांतरप्रयुक्तपाक्षिकत्वनिवृत्तिफलकनियमविधिः । यथावा “अथाभिधानीमादत्त” इत्यादावन्यनिवृत्तिफलकपरिसंख्याविधिः । तथाविचारेणैवब्रह्मज्ञानं संपादयेदिति नियमादिविधिः स्यादित्यत आह ॥ नियमेति ॥ सत्यं यदितत्रेवब्रह्मज्ञाने विचारवत्साधनांतरमपि स्यात् । नचतदस्ति । रूपादिहीनस्यात्मनः प्रत्यक्षाद्यविषयतया शब्दैकगम्यत्वादित्यर्थः । नन्वपूर्वसाधनेषु ब्रीहिषु नखविदलनादेरप्राप्तावपि ब्रीहिमात्रेतत्प्राप्त्या ब्रीहीनवहृतीति यथानियमस्तथा निर्विशेषात्मनिमानांतराप्राप्तावप्यात्ममात्रेतत्प्राप्त्या नियमइति चेन्न । ब्रीहीनित्यत्र ब्रीहि शब्दोपूर्वायद्रव्यपरः । नतु ब्रीहिपरः । अन्यथा यवेष्ववघातऔपदेशिकोनस्यात् । नीवारेषुच ब्रीहिरूपद्वाराभावेनातिदिष्टोपिबाध्येतेति नवमेथापितत्वेनापूर्वायद्रव्यएव नखविदलनादिप्राप्तेर्वच्यत्वात् । किंच ब्रीहिसामान्यइवापूर्वायैष्वपि ब्रीहिषु नियमादृष्टाजनकस्यापिनखविदलनस्य संभवोस्ति । इहच निर्विशेषसाविशेषरूपविशिष्टद्वयानुगते विशेषाभावादिद्वारावेदांतवेद्येचिन्मात्रे मानांतरस्य प्रतिनैतिकथंनियमादिविधिः । तदेतदुक्तं ॥ शब्दैकगम्यतयेति ॥ ननुच यथा मंत्रार्थज्ञानस्य तन्मूलककल्पसूत्रात्मीयग्रहणकवाक्यादिप्राप्त्या पक्षेऽप्राप्तमंत्रसाध्यत्वंनियम्यते “मंत्रैरेवस्मृतिः साध्ये”ति । तथा वेदांतमूलकस्त्रीशूद्रसाधारणस्मृतिपुराणादिप्राप्त्या पक्षेऽप्राप्तविचारपरिपूरणार्थो नियमइति चेन्न । विनाविचारत्वांतत्रेणस्मृतिपुराणादिनातज्ज्ञानासिद्ध्या साधनांतरत्वासिद्धेर्नियमविधिः । तदेतदह ॥ साधनानंतरेति ॥ एतेनश्रुत्या

नियमपरिसंख्ययोश्च आत्मनः शब्दैकगम्यतया साधनानंतरप्राप्त्यभावेनायोगात् ।

शु० त्वासंभवेपि ब्रीहीनवहृतीत्यादेरिवनियमविधिर्वा पंचपंचनखाभक्ष्याः इमामष्टाग्रश्रानामृतस्येत्यादेरिव परिसंख्याविधिर्वा किंनसादित्यत आह ॥ नियमेति ॥

प्र० द्विविचारस्यापातप्रतीतब्रह्मतदन्यज्ञानसाधनत्वेप्राप्ते“इत्यश्वाभिधानीमादत्त” इतिवदेकस्योभयसंबंधप्राप्तावन्यसंबन्धनिवृत्तिफलकपरिसंख्येतिनिरस्तं । श्रुत्यादिनाऽऽपाततोन्यप्रतीतावपि श्रुत्यादिविचारस्यान्यज्ञानसाधनत्वाप्राप्तेरित्यलमियता । ननु“उपरिहिदेवेभ्योधारयती”त्यादेर्योधारणस्तुतिपरतयाप्रतीयमानस्यापिविविधिपरत्वंयथा तथा तद्विज्ञासस्वेत्यादेर्ब्रह्मपरतयाप्रतीयमानस्यापि तदस्त्वित्याशङ्कानिरस्यति ॥ एतेनेति ॥ ब्रह्मपरत्वकथनेनज्ञानहेतुतयाविचारप्राप्तिकथनेनचेत्यर्थः । तृतीयेध्याये “विधिस्तुधारणेऽपूर्वत्वा”दितिचतुर्थपादीयपंचमाधिकरणे“अधस्तात्समिधंधारयन्ननुद्रवदुपरिहिदेवेभ्योधारयती”ति मृतामिहोत्रेश्चतुर्वाक्यमुदाहृत्य उपरिहिदेवेभ्य इति किंजीवदुमिहोत्रोऽपरिधारणविधिरुतानुवादइतिसंदेहः सर्वमभ्यर्हितंद्रव्यंप्रच्छाद्यैवदेशांतरंनेतव्यमित्याच्छादनस्याचारप्राप्तत्वाद्धविर्गोर्हंपत्यादाहवनीयनीयमानमाच्छादनमपेक्षतइति तत्रोच्यमानमुपरिसमिद्धारणंदृष्टार्थतालाभादाच्छादनार्थविज्ञासतइत्यधस्ताद्धारणस्यस्तुत्यर्थतयानुवादइतिप्राप्ते“स्रुग्दंडेन समिधमुपसंगृहे”तिश्रवणादंडप्रदेशेधार्यमाणयासमिधा हविःप्रच्छादनायोगात्तद्धारणस्यादृष्टार्थत्वेनार्थवशादप्राप्तमुपरिधारणमत्रविधीयतइतिसिद्धांतितं । एतच्छब्दार्थद्विधाविवृणोति ॥ प्रकृतस्येति ॥ उपरिहीतिवाक्यस्यान्यपरतयाप्रतीतावपि नवस्तुतोऽन्यपरत्वं । विचारवाक्यस्यतु वस्तुतोब्रह्मपरत्वेनवैषम्यादित्यर्थः । ननु स्वाध्यायोध्येतव्यइत्यध्ययनविधेः स्वाध्यायाध्ययनेनफलवदर्थज्ञानंभावयेदित्यर्थज्ञानपर्यंत एतेनान्यपरतयाप्रतीतस्यापि“उपरिहिदेवेभ्योधारयती”त्यादेरिव तद्विज्ञासस्वेत्यादेरपि विधित्वमस्त्वितिनिरस्तं । प्रकृतस्य त्वन्मतेवस्तुतोऽन्यपरत्वात् । तद्वत्प्रकृतेऽप्राप्तेरभावाच्च ।

एतेनान्यपरतयाप्रतीतस्यापि“उपरिहिदेवेभ्योधारयती”त्यादेरिव तद्विज्ञासस्वेत्यादेरपि विधित्वमस्त्वितिनिरस्तं । प्रकृतस्य त्वन्मतेवस्तुतोऽन्यपरत्वात् । तद्वत्प्रकृतेऽप्राप्तेरभावाच्च ।

गु० पाक्षिकप्राप्तस्यविधिर्नियमविधिः नित्यप्राप्तेनिषेध्यानिषेधयोःसाधारण्येविधिःपरिसंख्याविधिरित्यर्थः ॥ वस्तुतोऽन्यपरत्वादिति ॥ “उपरिहिदेवेभ्य”इत्यस्यवा

प्र० त्वस्य निर्णयित्वा त्वाध्यायस्यार्थज्ञानकरणत्वविचारमंतरा न संभवतीत्याक्षेपाद्विचारस्यावश्यकतेत्याशंक्य विवरणाभिमतं परिहरामाह ॥
 नापीति ॥ स्वमतइति ॥ अद्वैतिमते “स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारे धिकाराच्चे” तिसूत्रे तदीयभाष्ये तस्य नित्यत्वोक्तेरिति भावः । एवं
 विचारवाक्यानामभ्युपेयमानत्वं गतिरुक्ता । अधुना सौत्रातशब्देन वेदप्राप्त्यापि सूचनात्तदनुरोधेनाप्रामाण्येनैव पूर्वपक्षमाह ॥ यद्वेति ॥
 षष्ठे “द्रव्याणां कर्मसंयोगुणत्वेनाभिसंबन्ध” इत्याद्यपादीयाद्याधिकरणे “स्वर्गकामोयजेते” त्यादिषु फलभोक्तृत्वरूपाधिकारोऽस्त्युतनेति विशेष्ये प्र
 त्ययोक्तभावनाभावाकांक्षायामेकपदश्रुत्या धात्वर्थस्य भाव्यत्वेनान्वये पदांतरोपात्तस्वर्गस्य वाक्यप्रमाणकान्वयायोगात् । लोकप्रयोगात्स्व
 र्गशब्दितस्य चंदनादेः क्रियासाधनलोपपत्तेः । साधने चार्जनप्राप्तकामानुवादसंभवाच्च यागाएव भाव्यो न फलमिति फलाभावादप्रमाणमेव
 मादीति प्राप्ते । पदश्रुतेरपि प्रबलया प्रत्ययश्रुत्या भावनाया विध्युपरोधात्तस्य च चेतनप्रवर्तनारूपस्य पुमर्थभाव्यतां विनानुपपत्तेः । फले च
 कामनास्वारस्यात्स्वर्गशब्दस्य प्रीतिवचनत्वेन चंदनादिषु गौणत्वाद्भ्रतद्रहणे मानाभावाच्च स्वर्गएव भाव्यो न यागाइत्यस्य धिकारइतिसिद्धांतितं ।

नाप्यध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यंततया तदाक्षिप्तो विचारइति युक्तं । स्वमते तस्य नित्यत्वेनार्थज्ञापनपर्यंतत्वायोगात् ।
 यद्वा स्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षे विश्वजिदधिकरणपूर्वपक्षे च फलाभावेन नियोज्याभावेन च “स्वर्गकामोयजेत
 विश्वजितायजेते” त्यादिवाक्यमिव उक्तरीत्या विषयाद्यभावेनोपपत्तिविरोधाच्च द्विजिज्ञासस्वेत्यादिकमप्रमाणं ।

मु० न्यपरतया प्रतीतिमात्रं नतु वस्तुतो न्यपरत्वं तद्विजिज्ञासस्वेत्यादेश्वस्तुतो न्यपरत्वमितिवैषम्यमिति भावः । श्रोतव्यइत्यादिवाक्यानां प्रत्येकं किञ्चपार्थक्यत्वाद्युक्तिहेतुनेन वे
 दांतानामिव तेषामप्यप्रामाण्यमेव पूर्वपक्षोऽस्त्वित्याह ॥ यद्वा स्वर्गकामेत्यादिना ॥ फलाभावेनेति ॥ भट्टमतेन । नियोज्याभावेनेति । ग्रामाकरमतेनेति ध्येयं

प्र० तथा चतुर्थे “चोदनायां फलश्रुतेः कर्ममात्रप्रतीयेत न ह्यशब्दप्रतीयत” इति तृतीयपादीयपंचमाधिकरणे “विश्वजितायजेते” त्यादिषु फलमस्ति नेतिसंशये फलस्याश्रवणाद्यागभाव्यताप्रतिपादनेन वाक्यस्य पूर्णतया ध्याहारानपेक्षणाच्च नास्ति फलमिति पुरुषप्रवृत्त्ययोगेन विध्यानर्थक्यादप्रमाणमेवमादीति प्राप्ते चेतनप्रवर्तनासकविध्यवरुद्धायां भावनायामुमर्थस्य यागस्यान्वयायोगात्तदंशे वाक्यस्यासाक्षात्त्वत्तत्तत्पूरणाय फलपदा ध्याहारोऽस्ति विश्वजिदादीनां फलमिति सिद्धांतितं । अत्रोभयत्रापि यथाऽप्रामाण्यपर्यवसायी पूर्वः पक्षः । तथा तद्विज्ञासत्वेत्यादावपीत्यर्थः । भट्टमते स्वर्गकामशब्दस्य फलसमर्पकता प्राभाकरमते नियोज्यपुरुषसमर्पकतेत्युभयाभिप्रायेण फलाभावेन नियोज्याभावेन चेत्युक्तं । विचारवाक्यानां गतिद्वयस्य टीकायामनुक्तेः कथमेवमित्यत आह ॥ अतएवेति ॥ उक्तमिति गतिद्वयविशेषणं । अस्माभिरिति शेषः । वाक्यानां प्रामाण्येऽपि लिङादीनामविधायकत्वमप्रामाण्यमेवेत्युक्तं गतिद्वयमित्यर्थः । सुधावाक्यस्यायमाशयः । विचारवाक्यगतलिङादीनां चंद्रिकोक्तदिशो विधिशक्तिप्रतिबंधेनाविधायकत्वादिति वा तत्र वक्ष्यमाणदिशा विषयाद्यभावेनाप्रामाण्येनाप्युपपत्तेरिति वेति । अतएव तत्र पूर्वपक्षोपसंहारे “तदेवं विषयाद्यनुबंधविधुरत्वान्न जिज्ञासाकर्तव्या तद्विधयोऽपि न प्रमाणमित्युक्तमिति भावः । यद्वा श्रुत्यर्थस्येति वाक्योपादानमुपलक्षणं तद्विधयोऽपि न प्रमाणमित्यपि वाक्यग्राह्यं । तथाचाद्यवाक्येनाद्यागतिः उपसंहारवाक्येन द्वितीयागतिरुक्ता भवतीति भावः । यद्वा

अतएवोक्तं विचारविधायकवाक्यानां गतिद्वयमभ्युपेत्य सुधायां तद्विज्ञासत्वेति श्रुत्यर्थस्याद्याप्यनिर्णयतत्वेनेत्युक्तं ।

गु० ॥ गतिद्वयमभ्युपेत्येति ॥ सुधायां जिज्ञासाकर्तव्यानवेतिसंशयोऽप्युक्त्यवसरे श्रुत्यर्थस्याद्याप्यनिर्णयतत्वेनेत्युक्तत्वात्पूर्वपक्षावसरे गतिद्वयेनाविधायकत्वनिश्चयएव विवक्षितइति भावः । विचारविधिव्याख्यानां नित्यविधितया अदृष्टार्थत्वेनाप्रामाण्येन वा पूर्वपक्षस्तथोक्त्यवष्टेभेन न कार्यः । तस्या अन्यपरत्वादिति केचिन्मतमुपन्यस्य

प्र० अंत्यानुसारादाद्यस्यार्थद्वयमाद्यानुसारदंत्यस्यार्थद्वयं ग्रामाण्यपक्षे तद्विधयो न प्रमाणं न विचारविधायका इत्यर्थ इति भावः । यद्यपि 'वि
नविचारं श्रुत्यर्थस्ये' लाघेव सुधावाक्यं तथापि "ननु तद्विजिज्ञासस्वे" ति शंका प्रथे सैव श्रुतिरुपात्तेति प्रकृतत्वाद्बुद्धिसौकर्याय तद्विजिज्ञासस्वे
ति श्रुत्यर्थस्ये लाघेव नुवादः कृत इति न दोषः । ननु सुधावाक्यस्य नायं भावः वक्ष्यमाणदिशा विषयाद्यभावेनाप्रामाण्येनाप्युपपत्त्या श्रुत्यर्थेन
निर्णीत इति । किं तर्हि जीवविचारविधायकत्वेनाप्युपपत्त्या ब्रह्मविचारविधायकत्वेन निर्णीत इत्येव । उपसंहारवाक्यमपि ब्रह्मविचारविधा
यकं नैत्यभिप्रायं । अतएव सुधायां जन्माधिकरणे तथैव स्पष्टं विभावयिष्यतीत्युत्तानदृशां प्रभमुदृक्क्य निरस्यति ॥ केचित्त्विति ॥ उक्तमेव
पुनः स्मारयति ॥ जीवस्येति ॥ अत्र टीकोक्तं पूर्वपक्षप्रमेयं न्यायविवरणानुसारीत्याह ॥ तदेतदिति ॥ संग्रहस्तु जीवान्यब्रह्मणोऽभावा
त्तस्य च स्वप्रभत्वतः । तज्ज्ञानान्मुक्त्यभावाच्च जिज्ञासानावकल्पते । तथाहीत्याद्यल्पगुणत्वेनानुभवादित्यतटीकां न्यायविवरणविवरणपरां व्या

केचित्तु तद्विजिज्ञासस्वेत्यादिकं जीवात्मनो विचारविधायकं नतु ब्रह्मण इति सुधाभिप्राय इत्याहुः ।
तन्न । जीवस्यासंदिग्धत्वप्रतिपादकन्यायविवरणविरोधस्य विचारमात्राक्षेपकपूर्वपक्षानानुगुण्यस्य चो
क्तत्वात् । तदेतदभिप्रेत्योक्तं न्यायविवरणे "जीवव्यतिरेकेश्वराभावात्तस्य च स्वप्रकाशत्वाच्च जिज्ञा
स्यते" ति । एवं प्राप्ते सिद्धांतितं भगवता सूत्रकारेण ॥ अथातो ब्रह्म जिज्ञासेति ॥ सिद्धांतसंक्षेपस्तु ।

मु० निराकरोति ॥ केचित्त्विति ॥ एवं पूर्वपक्षमुज्जीव्य अधिकरणशरीरस्य सुग्रहत्वाय पूर्वपक्षसद्व्यवतया सिद्धांतवक्तुं सौत्राथशब्दादिव्याख्यानरूपाटीकामुल्लेख्य सि

प्र० ख्यातुं पूर्वपक्षोपमर्दकंसिद्धांतप्रमेयसंगृह्णाति ॥ जिज्ञास्यमिति ॥ यद्यपिब्रह्मशब्दः पूर्णतामात्रवाची तथापि योग्यतयागुणानामन्वयः ॥ अपूर्णत्वेनेति ॥ गुणैरितिसंबन्धः । साध्यहत्वोरप्रतीतेः कुत्रत्येनब्रह्मशब्देनेत्यप्रतीतेर्भिन्नत्वोक्तेरुपयोगादृष्टश्च कारिकांव्याचष्टे ॥ जिज्ञास्यमेवेति ॥ श्रुत्युक्तापिजिज्ञासा नकार्या । असंदिग्धत्वेनाविषयत्वादित्युक्तमित्यतआह ॥ श्रौतेति ॥ अयमर्थः । ब्रह्मशब्दो गुणपूर्तिनिमित्तकः सन् तद्योग्यमपूर्ववस्तुबोधयन् जीवापूर्णत्वानुभवसाहिल्येन जीवाद्भिन्नमेवबोधयतियदा तदानीमेवापूर्णत्वेनजीवगृह्णन्नुभवो ब्रह्मपदोक्तादुणपूर्णोद्वस्तुनोभिन्नमेवगृह्णाति । “शास्त्रगम्यपरेशानाद्भेदः स्वात्मनईयते । अनुभूतिविरोधेनकथमेकत्वमुच्यते” इति द्वितीयेनुव्या

जिज्ञास्यब्रह्मशब्देन गुणपूर्त्यभिधायिना । अपूर्णत्वेनानुभूताजीवाद्भिन्नप्रतीयते । १ । जिज्ञास्यमेवब्रह्म । तद्विजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः । श्रौतब्रह्मशब्दोक्तयागुणपूर्त्याऽल्पगुणत्वेनानुभूयमानाजीवाद्भिन्नत्वेनसंदिग्धत्वाच्च ।

गु० अंतोक्तिरूपायाः । तद्ब्रह्मपदप्रयोगेणपरास्तमित्यादिटीकायानिष्ठाआह ॥ जिज्ञास्यब्रह्मशब्देनेत्यादिना ॥ अत्र जिज्ञास्यमित्यनेन श्रुतिसिद्धेन जिज्ञास्यजिज्ञासुभावेनापिभेदइति सौत्रजिज्ञासाशब्देनसूचितमितिदर्शितं । ब्रह्मशब्देनेत्यनेन ब्रह्मेतिशब्दइति ब्रह्मणोवाचकःशब्दइति चार्थद्वयस्यविवक्षितत्वात् “आत्मावाअरेदृष्टव्यः” इत्यादिवाक्यस्थात्मशब्दैरपि गुणपूर्तिसिद्धिरितिदर्शितं । नकेवलंजीवस्य गुणापूर्त्या भेदः । किंतु देशापूर्त्यापीतिभावेन सामान्यतोपूर्णत्वेनेत्युक्तं । ननुभेदसिद्ध्यर्थं ब्रह्मणोगुणपूर्तिरिव सूत्रकृता जीवस्याल्पगुणतापि वक्तव्येत्याशङ्क्यानुभवसिद्धत्वाच्चवक्तव्येतिभावेनानुभूतादित्युक्तं । पूर्तिर्भेदयोः श्रुत्यर्थान्याब्रह्मशब्दार्थत्वान्नानेकार्थतापीतिभावेन पूर्त्यभिधायिनेति भिन्नप्रतीयतेइतिचोक्तमितिज्ञेयं । तद्ब्रह्मेति जिज्ञास्येब्रह्मशब्दश्रवणादितिटीकया नकेवलंविचारस्यकर्तव्यत्वेऽसंदिग्धत्वरूपबाधकमुद्धृतं किंतु तद्विजिज्ञास्येति साधकचोक्तमितिदर्शयितुं श्रुतेस्संदिग्धत्वाच्चेत्युक्तं । टीकोक्तः परमार्थतोऽब्रह्मत्वप्रसंगः श्रुत्युक्तमपिब्रह्मत्वमध्य

प्र० ख्यानोक्तेः। एवंच श्रुतिसाक्षिभ्यांभेदेसिद्धे तदुपजीविनो जीवेशौभिन्नौ विरुद्धधर्मकत्वाज्जलानलवदित्यनुमानस्यापिसंभवात्प्रत्यक्षानुमान शब्दरूपप्रमाणत्रितयनभेदावगतेः जीवस्यस्वप्नकाशत्वेनसिद्धत्वेपि तद्विषयब्रह्मणस्तदभावेनगुणत्वाष्टगुणत्वादिना वादिविप्रतिपत्त्यासदि गधत्वाज्जिज्ञास्यमेवब्रह्मेति । ननु गुणपूर्वादि विरुद्धधर्मस्यमिथ्यात्वात्तेनमिथ्याभेदसिद्धावपि वास्तवभेदाप्रतिबंधान्नविषयलंबब्रह्मणइत्याशंका निवृत्त्यैप्राप्ता“नचब्रह्मणिगुणाध्यासः” इत्यादिटीका । तदभिप्रायसंगृह्णाति ॥ निर्दोषेति ॥ एतच्च श्रुतिसाक्षिणोर्विशेषणं । एतच्चानादित्वे तद्व्येयं । श्रुतिः ब्रह्मपदरूपा । ब्रह्मजीवयोरित्युक्त्या टीकोपलक्षणमित्युक्तंभवति । टीकायां“अथकस्मादुच्यते” इतिश्रुतिमुदाहृत्य गुणपूर्ण लंबब्रह्मशब्दार्थइत्युक्तं । सुधायामवयवशक्त्या । तद्विरुध्यतइत्याशंक्य द्वयमप्यभिप्रतमित्याह ॥ नकेवलमिति ॥ बृहिवृद्धावितिधातोः “बृहृरमूलोपश्च” तिमनिप्रत्ययेऽमागमेनलोपेचब्रह्मेतिरूपं । वृद्धिश्चदेशकालाभ्यामिवगुणतोपिग्राह्या । संकोचकाभावादित्यर्थः ॥

निर्दोषश्रुतिसाक्षिभ्यां प्रमितेब्रह्मजीवयोः । गुणपूर्त्यल्पगुणते मिथ्येतिचनयुज्यते । १ । नकेवलमथकस्मा दुच्यतेब्रह्मेतिबृहंतोहास्मिन्गुणइतिश्रुत्या गुणपूर्तिर्ब्रह्मशब्दार्थः । किंतु ब्रह्मशब्दावयवशक्त्यापि । अपरिच्छेदेहि तस्यावयवशक्तिःपरस्यापिसंभता । गुणापरिच्छेदोपिचापरिच्छेदएव । नच संकोचेहेतुरस्ति ।

गु० स्तमितिवदंतप्रतीष्टएवेतिशंका “निर्दोषश्रुतिसाक्षिभ्यां” मिति श्लोकस्यायाःश्रुतेःनिर्दोषतोक्त्याज्याह्ला । तर्हि जीवेअल्पगुणत्वमध्यस्तमस्तीतिशंकातु न्यायविवरणटी कयोनुभवपदसूचितस्यसाक्षिनिर्दोषत्वस्योक्त्याज्याह्लातोतिद्रष्टव्यं । टीकोक्ते गुणापरिच्छेदस्यब्रह्मशब्दार्थत्वाभावेऽतिविरोधः क्लृप्तावयवशक्तित्यागप्रसंगस्याप्युपलक्षक इत्याह ॥ नकेवलमित्यादिना ॥ वक्ष्यतेचैतदित्यनेनपूर्वोक्तसिद्धांतसंक्षेपत्वमुपपादितमितिद्रष्टव्यं । देशाद्यपरिच्छेदेनेतिटीकायां जीवाणुत्वसेत्युत्तरवाक्यानुसा

प्र० अन्यथेति ॥ संकोचकाभावेपि गुणापरिच्छेदस्य त्याग इत्यर्थः । ननु देशकालाभ्यामिव वस्तुतोपरिच्छेद एवापारिच्छेदशब्दार्थो नतु गुणापरिच्छेद इत्यत आह ॥ वक्ष्यत इति ॥ तर्हि “देशापरिच्छेदेन च जीवभेदसिद्धे” रिति टीकाविरोध इत्यत आह ॥ टीकायां त्विति ॥ अत्र यत्केनचित्प्रत्यक्षं सर्वेषां वेदांतां निर्विशेषचैतन्यरूपे ब्रह्मणि तात्पर्यमाश्रित्य कृतस्य पूर्वपक्षस्य निरासाय सर्ववेदांतप्रतिभटत्वेन प्रयुक्तो यं ब्रह्मशब्दो गुणपूर्णनिमित्तः सन्नपि सर्वानपि वेदांतानुपक्रमादिदृढन्यायनिर्णयादौ तद्वैततात्पर्यार्थाभ्यां विधियुक्तं शक्यताम् । प्रयुत स्वयमेव तदुणभूतत्वात्तदनुगुणमेवाद्वैतवाद्यभिमतत्रिविधपरिच्छेदराहित्यरूपमर्थमवलंबेत । अतएव “नस्थानतोपी” तिसूत्रे सुधायां “सकलश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणांनां परमेश्वरस्याशेषदोषदूरत्वे महातात्पर्यात् “कार्यकारणबद्धौ ता” वित्यादिवाक्यं भगवतो दोषित्वे मानने” त्युक्तमिति । तदयुक्तं । सकलवेदस्य विचारविधायकवाक्यानुगुण्येनैवार्थस्य वाच्यतया सर्वस्य तदधीनत्वेन राजा (दिवद्) ध्ययनविधिवत्तत्स्य प्राधान्येन तद्गततया विध्युद्देशगततया च श्रुतिरूपत्वाच्च ब्रह्मपदस्य बलवत्त्वात् । श्रुतेः श्रुतौ तद्वैतबोधकवाक्येभ्यस्तदनुगुणोपक्रमादिलिंगेभ्यश्च प्राबल्यस्य “श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये परदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षो” दिति पूर्वतंत्रसूत्रे “शब्दादेव प्रमित” इति ब्रह्मसूत्रे च वक्ष्यमाणदिशा सिद्धत्वात् एकस्यापि ब्रह्मपद

अन्यथा कालमात्रापरिच्छेदस्तदर्थः स्यात् । वक्ष्यते चैतत्सौत्रब्रह्मशब्दव्याख्यानावस

रे । टीकायांतु देशमात्रापरिच्छेदार्थत्वेपि तावत्तैवाणो जीवाद्भेदसिद्धेस्तदुपेत्योक्तं ।

गु० रेण देशमात्रापरिच्छेद एव हेतुर्विवक्षितः । आदिपदंतु जीवाद्भेदमात्रार्थकिमसंमतगुणापरिच्छेदोक्त्या संमतदेशाद्यपरिच्छेदेपि देशाद्यपरिच्छेद एव हेतुरिति दर्शयितुमि

त्याह ॥ देशमात्रेति ॥ सिद्धांते तद्विज्ञाससंतिवाक्यस्थस्वपक्षसाधकब्रह्मशब्दोपेतत्वेन प्रथममुदाहरणस्य कृतत्वेपि पूर्वपक्षिकृततन्निराकरणक्रमानुसारेणैव तत्स

प्र० स्वार्थमिदमर्पकतथोपजीव्यत्वाच्च । उक्तंच विष्णुतत्त्वनिर्णये । “द्विविधबलवत्त्वं च बहुत्वाच्च स्वभावतः । तयोः स्वभावो बलवानुपजीव्यादिकश्च स” इति । वस्त्वभेदे ब्रह्मशब्दार्थ इत्यस्याग्रे निरसिष्यमाणत्वेन निरवकाशत्वाच्च । अद्वैतवाक्यानां तदनुगुणोपक्रमदीनांच सावकाशत्वं चान्यत्र न्यायान्मृतादौ स्पष्टं । किंच विचारविधायकनानावाक्येषु अत्र ब्रह्मात्मनारायणादियौ गिकशब्दानां सहस्रशः सत्त्वेन ब्रह्मपदस्य तादृशानेकश्रुतिसिद्धीचीनत्वाच्च । एकैकस्यापिशब्दस्य “नारायणमहाज्ञेयं नारायणो सौ परमो विचिंत्यः न द्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म न तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व” त्यादिविचारविधायकनानावाक्येषु बहुशः श्रवणेन प्रत्येकं बाहुल्याच्च । नहो कस्मिन्मूत्रे एकमेवोदाहरणं । विद्यतो मुखत्वं भंगप्रसंगात् । वक्ष्यति च इति युक्त्यंतरसूचकत्वादिति । अपिच गुणपूर्वार्थे केन ब्रह्मपदेन विषयसिद्धिर्वदता सूत्रकृता श्रुत्यनुभवानुमानानां भेदप्रमाणपकत्वस्य प्रागुक्तदिशो कत्वाच्च । प्रत्यक्षानुभवस्य च न वचनसहस्रमपि बाधकमित्यन्यत्र विस्तर इति यत्किंचिदेतदित्यास्तां विस्तरः । विस्तरस्तु गुरुपादकृतकं टकाद्वारे द्रष्टव्यः । एतेन विषयाद्यभावेनोपपत्तिविरोधात्तद्विजिज्ञासत्वेत्यादिकमप्रमाणमिति प्रागुक्तनिरस्तं । विषयसिद्धेरुक्तत्वाच्च दुस्त्यैव फलाधिका रिसंबंधानां सत्त्वलाभाच्चेति । ननु ग्रामाण्येऽपि तव्यादेरविधायकत्वमुक्तमित्यतस्तदुद्धरति ॥ नच मंतव्य इत्यादेरिति ॥ जामिवा एतद्वज्रस्य

नच मंतव्य इत्यादेर्विष्णुरुपांशुष्वप्येत्येत्यादिवद्विधिविति वाच्यं । तत्र जामितादौ षोडशममन्त्रिहरणां तैकवाक्यमध्यस्थानां विष्णवादिवाक्यानां विधित्वे प्रतीतैकवाक्यताभंगादेरिव प्रकृते बाधकस्याभावात् ।

गु० मर्थनकर्तव्यमिति भावेन तत्र श्रोतव्य इत्यस्य विचारविधायकत्वेनानभिप्रेतत्वात्तत्त्वविचारविधायकत्वमसमर्थं न च मंतव्य इत्यादेस्तत्समर्थयितुं शक्ते ॥ नच मंतव्य इति ॥ मध्यस्थानामिति ॥ यद्यपि राणकोदाहृते जामिवा एतद्वज्रस्य क्रियेत्येत्यदन्वचौ पुरोडाशांशुष्वप्यनुयाजमंतरायज्यजामित्वायाथोभिश्च न त्वत्येतैतैरित्यशाखा

प्र० क्रियतइत्यादिवाक्ये जामितादोषोपक्रमादग्नीषोमावुपशुयष्टव्यावित्येतेन जामितादोषनिर्हरणस्योपसंहाराच्च । तदंतमेकवाक्यमिति निर्णयं तत्वेन मध्येविषवादिवाक्यानां विधायकत्वे प्रतीतैकवाक्यताभज्येत । नह्येवंप्रकृते बाधकमस्तीति भावः ॥ अन्यथेति ॥ बाधकाभावेऽप्यर्हार्थत्वे । नन्वत्रापि सर्वस्य ब्रह्मपरतया प्रतीतैकवाक्यताभंगएव बाधकइत्यतो दृष्टान्तपूर्वमेकवाक्यतामाह ॥ प्रयाजादीति ॥ तृतीये “असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्यतार्थतत्वा”दिति तृतीयपादीयचतुर्थार्थधिकरणे दर्शपूर्णमासयोः श्रुतानां समिदादिपंचप्रयाजानां परस्पराकांक्षादिरूपेण प्रकरणेन विनियोगोऽस्त्युत नेति विशेषे स्वर्गकामस्य दर्शपूर्णमासौ कर्तव्यावित्यर्थपर्यवसानान्निगरेपक्षप्रधानवाक्यं । समिधोयजतीत्यादेः फलाकांक्षायामपि “सस्वर्गः स्या”दिति न्यायेन तल्लाभाच्चैराकांक्ष्यान्नप्रकरणेन विनियोगइति प्राप्ते यदि दर्शपूर्णमासौ कर्तव्याविति वाक्यार्थः स्यात्तदा यागक्रियायानिर्द्घातप्रकारत्वात् स्यान्नैराकांक्ष्यं । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गः कार्यइति हि वाक्यार्थः । तत्र न ज्ञायते केन प्रकारेण ताभ्यां स्वर्गः कार्यइति । तेनास्तीति कर्तव्यताकांक्षा । प्रयाजादेस्तु फलाकांक्षास्पष्टेति साकांक्षयोः सनिहितयोरप्रत्यक्षैकवाक्यत्वमात्रकल्पनं फलांतरकल्पनाह

अन्यथा “स्वाध्यायोध्येतव्य” इत्यत्राप्यर्हार्थत्वप्रसंगात् । प्रयाजादिवाक्यस्य स्वयमवांतरवाक्यतया विधायकस्यापि पुनर्दर्शपूर्णमासादिवाक्येन वाक्यैकवाक्यतावल्लभकृतेऽपि पृथग्विधायकस्यापि ब्रह्मपरवाक्येन वाक्यैकवाक्यतोपपत्तेश्च ।

गु० गते उपशुयजवाक्ये मध्येविषवाद्येन पठ्यते तथापि भाष्यकाररीत्यात्रोदाहृतवाक्येपि विषवाद्यो मध्ये पठ्यत एवेति तथोक्तमिति न कोपि दोषइति ध्येयं ॥ अन्यथेति ॥ बाधकाभावेऽपि विधायकत्वानंगीकारइत्यर्थः । ननु मंतव्यइत्यादेरपि पूर्वोत्तरब्रह्मवाक्यमप्यस्थतया विधायकत्वे प्रतीतैकवाक्यताभंगएव बाधकइत्यत आह ॥